"स एवं सर्वतोऽग्निभिर्गुप्यमानः"— इति[1] यदग्निरक्षण मुक्तम्, तत्प्रशंसनाय कञ्चिद् दृष्टं प्रयोजन माह— "स यद्येन मिति। 'सः' 'अनुव्याहारी' निन्दकः, 'एनम्' अग्निना रक्षितं यजमानं 'यज्ञस्य' 'पुरस्तात्' पूर्वभागे 'अनुव्याहरेत्' वैकल्यविषयं वाक्यं ब्रूयात्, 'तं' निन्दकं 'प्रति' स यजमानोऽपि 'ब्रूयात्'— "मुख्या मार्त्ति मारिष्यसि,— अन्धो वा बधिरो वा भविष्यसीति"। एषैव मुख्या आर्त्तिरित्याह— 'एताः' अन्धबधिरादयः। ज्वरशिरोव्यथादि- तात्कालिकी मार्त्ति मपेक्ष्य एतासां मुख्यत्वम्[2] ॥ १६ ॥

"यदि मध्यत इत्यादि। स्पष्टम् ॥ १७ ॥

"यद्यन्तत इति। 'क्षिप्रे' अविलम्बितस्वकाले भूमौ प्रतिष्ठा- रहितो 'दरिद्रः' सन् 'अमुं लोकं' स्वर्गम् 'एष्यसि'-'इति'। अत्र स्वर्गस्य नाशात्मकत्वात् 'अमुंल्लोकम्'-इत्येतदस्माल्लोकात्प्रच्युतिमात्रे पर्यवस्यति। कि मेव मभिधानमात्रेण तथाविधा असुखप्राप्तिः सिद्धा स्यादित्याशङ्क्योक्तम्— "तथा हैव स्यादिति। उक्तप्रकारः स्यादेवेत्यर्थः। यस्मादेव मवश्यं फलम्, 'तस्मात्' 'अनुव्याहारीव न स्यात्' यज्ञस्य निन्दको न भवेदिति विधिः।

उक्तार्थज्ञं प्रशंसति— न केवलं यष्टैव; अपि तु 'एवंविद्' अपि स्वदूषकात् स्वयं 'परः' उत्कृष्टो 'भवति'। अथवा एवं वेदनायां तात्पर्यवान् भवेदिति आख्येयम्। तस्मादाज्यभागादीना माग्नेयत्वकरणं प्रशस्त मिति तात्पर्यार्थः ॥ १८ ॥

प्रयाज एव किञ्चिद्वेदितव्य मित्याह— "संवत्सरं हेति। 'प्रयाजैः'

१— ३९४ पृ० ५ पं०। २— स्वस्मन्मते तु 'मुख्या' मुखमण्डलीया।

साधनैः साध्यं 'जयन्' संवत्सरं खलु 'जयति'। जितप्रकारः पूर्वाध्याये "देवाश्च वा असुराश्चेत्यत्र "ऋतूनसंवत्सरं प्राजयन्नित्यादिनोक्तः[१]। 'यः' 'अस्य' संवत्सरस्य 'द्वाराणि' जानाति, 'सः' खल्वेव 'एनं' संवत्सरं 'जयति', नानभिज्ञः। 'यान्' प्रयाजान् 'अन्तरतः' मध्यतो 'हि' 'न' व्यवजानाति। 'ते' च 'यथा' येन प्रकारेण 'अस्य' उपकारकाः 'भवन्ति', 'सः' अनुष्ठाता 'तैः' इज्यमानैरनुष्ठेयैः प्रयाजैः 'किं कुर्यात्' किं साधयेत्। 'संवत्सरः' यदेकैकं तत् चयिष्णु, यत् 'सर्वं' तदपरिच्छेदात् तावत् 'अचयि'। एतत्परिज्ञानेन च 'सुकृतं', तत्फलभूतं पुण्यलोकस्य, उभावपि 'अच्चयौ' भवतः ॥ १९ ॥

अथ आज्यद्रव्यं प्राजापत्यत्वेन प्रशंसितु माह— "तदाहुरिति। प्रजापतेः सकलदेवतासमष्ट्यात्मकत्वेन अय मसाविति निर्वक्तु मशक्यत्वादनिरुक्तत्वम्; अतो 'आज्यानि प्राजापत्यानीति ब्रूयात्'। आकृतिभेदेन बहुवचनम् ॥

प्रजापतिशब्दस्यात्र विवक्षित मर्थ माह— "तानि हेति। 'तानि एतानि' प्रयाजादियागसाधनद्रव्याण्याज्यानि 'यजमानदेवत्यानि'। 'एव'-कारेण प्रसिद्धः प्रजापतिरपोद्यते। एतदुपपादयति— "यजमानो हीति। इतरेषा मपरोऽस्त्येवेत्याशङ्क्याह— "एतेनेति। ऋत्विजां दक्षिणादिदानेन पालनात् प्रजापतित्वम्; 'ऋत्विजः' तु 'एतेन' नियुक्ता एव यज्ञं 'तन्वते' स्व-स्व-भागं विस्तारयन्ति। तदेवाह— "तं जनयन्तीति। 'तं' यज्ञम् ॥ २० ॥

१— २६१ पृ० २ पं०, २६२ पृ० २ पं०; २६८ पृ० १४ पं०।

इद माज्यं यजमानदेवताकत्वेन प्रशस्तम्, अतस्तेनोपस्तरणाभिघारणादि कर्त्तव्य मित्याह— "स आज्यस्येति। 'सः' अध्वर्युः 'आज्यस्य अपस्तीर्य' पुरोडाशस्थापनदेश माज्येनास्तृतं कृत्वा, 'हविषः' हविः, पुरोडाशादि 'द्विरवदाय', अवत्तस्य 'आज्यस्य' 'उपरि' आज्यम् 'अभिघारयति'। 'सैषा' उपस्तृताभिघारिता 'आज्येन मिश्रा' सती अध्वर्युणा 'हूयते'। आज्यस्य यजमानदेवताकत्वस्य प्रतिपादितत्वात् 'यजमानेन एव मिश्रा हूयते'। यत एव मत आज्येनोपस्तरणाभिघारणं कृत्वा जुहुयादित्यर्थः॥

उक्तार्थज्ञं प्रशंसति— "यदि हेति। 'यथा हैव' यथैव खलु 'अन्ते सदः' सदसो देवयजनस्य सन्निधौ 'इष्टं' साङ्गं 'स्यात्', 'एवम्' आज्यस्य यजमानदेवत्यत्वप्रकारं जानतो यजमानस्य देशान्तरस्थस्यापि 'इष्टं भवति', व्यवधानदोषो नास्तीत्यर्थः॥

न केवलं विप्रकर्षदोषाभावः, किन्तु वैकल्यदोषोऽपि नास्तीत्याह— "यद्यु हेति। 'य एतदेवं वेद', सः 'पापम्' अङ्गभ्रंशादिलक्षणं 'यदि' 'बहु अपि' कुर्यात्, स 'यज्ञात्' साङ्गात् 'नैव' 'बहिर्द्धा' बाह्यो 'भवति'। अथवा उक्तार्थज्ञानेन बहुपापोऽपि[1], यज्ञाधिकारी भवेदित्यर्थः॥ २१॥ ६॥ [६. १.]॥

१— "पापः, पातापेयानां, पापत्यमानोऽवाङेव पततीति वा, पापत्यतेर्वा स्यात्"—इति निरु० ५. १. २। पुनः "न पापासो मनामहे (ऋ० सं० ६. ४. ३७. ६.)"—इति-मन्त्रस्य व्याख्यायाम् "न पापा मन्यामहे × × × चास्यस्मासु ब्रह्मचर्य मध्ययनं तपो दानकर्मेत्यृषिरवोचत्"—इति च तत्रैव ६. ५. २

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
प्रथमकाण्डे षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्[1] ॥

॥ इति प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकः समाप्तः[2] ॥

१— “प्रयाजानुमन्त्रणम् (३. ३. २.)”– इत्यादि-कातीय-वचनानीह पर्यालोच्यानि ।

२— इत उत्तरं क-पुस्तके “काण्डी ११७”–इति, ख-पुस्तकेऽपि तथैव, ग-पुस्तके “कण्डिका १२१”–इति, घ-ङ-पुस्तके त्वसम्पूर्णो, च-पुस्तकेऽस्त्येव “कण्डिकासङ्ख्या १२१”–इति । तत्र ब्रा०१ क०१३, ब्रा०२ क०२६, ब्रा०३ क०२०, ब्रा०४ क०२५, ब्रा०५ क०१६, ब्रा०६ क०२१, सङ्कलनया १२१ इति सिद्धम् ॥

अथ

पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्यैषा मियं जितिस्ते होचुः कथं न इदं मनुष्यैरनाभ्यारोह्यꣳ स्यादिति ते यज्ञस्य रसं धीत्वा यथा मधु मधुकृतो निर्धयेयुर्व्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नथ यदेनेनायोपयंस्तस्माद्यूपो नाम तद्धा ऋषीणा मनुश्रुत मास ॥ १ ॥

यज्ञेन ह वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्यैषा मियं जितिस्ते होचुः कथं न ऽइदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यꣳ स्यादिति ते यज्ञस्य रसं धीत्वा यथा मधु मधुकृतो निर्धयेयुर्व्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्निति त मन्वेष्टुं दध्रिरे ॥ २ ॥

तेऽर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुः । श्रमेण ह स्म वै तद्देवा

जयन्ति यदेषां जय्य* मासऽर्षयश्च† तेभ्यो देवा वैव प्ररोचयाञ्चक्रुः स्वयं वैव दध्रिरे‡ प्रेत तदेष्यामो यतो देवाः स्वर्गं लोकꣳ समाश्नुवतेति ते किं प्ररोचते किं प्ररोचत ऽइति चेरुरेत्पुरोडाश मेव कूर्म्मं भूत्वा सर्प्पन्तं ते ह सर्व्वं ऽएव मेनिरेऽयं वै यज्ञ ऽइति ॥ ३ ॥

ते होचुः । अश्विभ्यां§ तिष्ठ सरस्वत्यै तिष्ठेन्द्राय तिष्ठेति स ससर्प्पैवाग्नये|| तिष्ठेति ततस्तस्थावग्नये वा ऽअस्थादिति त मग्नावेव परिगृह्य सर्व्वहुत मजुहवुराहुतिर्हि देवानां तत ऽएभ्यो यज्ञः प्रारोचत त मसृजन्त¶ त मतन्वत सोऽयं परोऽवरं यज्ञो ऽनूच्यते पितैव पुत्राय ब्रह्मचारिणे ॥ ४ ॥

स वा ऽएभ्यस्तत्पुरोऽदाशयत् । य एभ्यो यज्ञं प्रारोचयत्तस्मात्पुरोदाशः पुरोदाशो ह वै नामैतद्यत्पुरोडाश ऽइति स ऽएष ऽउभयत्राच्युत ऽआग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति ॥ ५ ॥

स न पौर्णमासꣳ हविः । नामावास्य मग्नीषोमीय

---

* 'युज्य'—इति च डा०-वेबरेण दृष्टः पाठोऽशुद्ध एव ।

† 'मास ऋषयश्च'—इति ग ।

‡ 'दधिरे'—इति क ।

§ 'ते ह्योचुरश्विभ्यां'—इति ग । एव मित्थोत्तरत्रापि सर्वत्र ।

|| 'ससर्पैवाग्नये'—इति च ।

¶ 'मसृजन्त'—इति च ।

ऽएव पौर्णमासꣳ हविः सान्नाय्य मामावास्यं यत्र ऽएवैष ऽउभयत्रावक्लृप्तो नेद्यन्नादयानीति न्वेव पुरस्तात्पौर्णमासस्य क्रियत ऽएवम्वा*मावास्यस्यैतन्नु तद्यस्माद्दुच क्रियते ॥ ६ ॥

यद्यु ऽएन मुपधावेत्। इष्ट्या मा याजयेत्येतयैव याजयेद्यत्कामा वा ऽएत मृषयोऽजुहवुः स ऽएभ्यः कामः समर्ध्यत यत्कामो ह वा ऽएतेन यज्ञेन यजते सोऽस्मै कामः समृध्यते यस्यै वै कस्यै च देवतायै हविर्गृह्यतेऽग्नौ वै तस्यै जुह्वत्यग्ना ऽउ चेद्धोष्यन्त्स्यात्किं मन्यस्यै देवताया ऽआदिशेत्तस्मादग्नय ऽएव† ॥ ७ ॥

अग्निर्वै सर्वा देवताः। अग्नौ हि सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुह्वति तद्यथा सर्वा देवता ऽउपधावेदेवं तत्तस्मादग्नय ऽएव ॥ ८‡ ॥

अग्निर्वै देवाना मज्ञातमाम्। यं व्वा ऽअज्ञातमां मन्येत त मुपधावेत्तस्मादग्नय ऽएव ॥ ९ ॥

अग्निर्वै देवानां मृदुहृदयतमः। यं वै मृदुहृदयतमं मन्येत त मुपधावेत्तस्मादग्नय ऽएव ॥ १० ॥

* 'एवं व्वा'—इति क, ग ।

† 'ऽएव'—इति च; एव मिहोत्तरत्रापि सर्वत्र

‡ 'शतम् ५००'—इतीह च-पुस्तके ।

अग्निर्वै देवानां नेदिष्ठम्। यं वै नेदिष्ठ मुपसर्त्तव्यानां मन्येत त मुपधावेत्तस्मादग्नय ऽएव ॥ ११ ॥

स यदीष्टिं कुर्व्वीत। सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादुपाꣳशु देवतां यजति तद्धीष्टिरूपं मूर्द्धन्वत्यौ याज्यानुवाक्ये स्यातां वार्चघ्नावाज्यभागौ विराजौ संयाज्ये ॥ १२ ॥ १.

॥ इति पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [६. २.] ॥

आग्नेयं पुरोडाशं[1] विधातु माख्यायिका माह— "यज्ञेन वा इत्यादिना। पुरा किल 'देवाः' 'इमां जितिम्' इदानीं परिदृश्यमानप्रकारं स्वर्गजयं 'यज्ञेन' एव साधनेन ('जिग्युः') जितवन्तः। 'ते' देवाः स्वैर्जितं स्वर्गस्थानं तुच्छैः मनुष्यैः 'कथम्' आरोहणार्हं न भवेदिति परस्पर मुक्त्वा, 'यज्ञस्य' 'रसं' 'धीत्वा' पीत्वा, 'यथा' सरघाः 'मधु' निःशेषेणास्राव्य गतसार मेव परिशेषयन्ति, एवं 'यज्ञं' ('विदुह्य') विदोहं कृत्वा, तं 'यूपेन' आच्छाद्य तिरोहिता 'अभवन्'। अतो योपन-साधनत्वात् यूपस्य 'यूप'-नाम सम्पन्नम्[2]। 'तत्' देवैः कृतं यज्ञविमोहनम् 'ऋषीणाम् अनुश्रुत मास' ऋषयोऽन्वशृण्वन्नित्यर्थः ॥ १ ॥

१— 'यथोक्तदेवतां प्रति हविष्ट्वेन प्रदेयद्रव्यरूपः पक्वः पिष्टपिण्डः पुरोडाश इत्युच्यते'—इति सा० भा० (ऐ० ब्रा० १. १. १.)।

२— "यज्ञेन वै देवा ऊर्ध्वाः स्वर्गं लोक मायंस्ते ऽबिभयुरिमन्नो दृष्ट्वा मनुष्याश्च ऋषयश्चानुप्रज्ञास्यन्तीति तं वै यूपेनैवायोपयंस्तं यद् यूपेनैवायोपयंस्तद्यूपस्य यूपत्वम्"—इति ऐ० ब्रा० २. १. १।

अनुश्रुतप्रकारं पुनरनुवदति[1]— "यज्ञेन ह वै देवा इति। 'तं' यूपेण योपितं यज्ञम्, ऋषयः 'अन्वेष्टुम्' अन्वेषणे मतिं कृत्वा, (॥ २ ॥

"तेऽर्चन्त इति।) तदन्वेषणेन 'अर्चन्तः' अन्वेष्टव्यं पूजयन्तः, अन्वेषणप्रयासेनात्मानं खेदयन्तः, इतस्ततः सं-'चेरुः'। कथ मित्या-शङ्क्याह— "श्रमेणेति। देवा ऋषयश्च पूर्वं जेतुं शक्य मर्थं[2] श्रमेणैव 'जयन्ति'; अतः श्राम्यन्तश्चेरुरित्येतदुक्त मित्यर्थः। अथ तदन्वेषणे एतेषां देवा अपि रुच्युत्पादन[3] मकुर्वन्,। तेऽपि स्वय मपि तदर्थं मतिं कृत्वा परस्परं यूपं प्रगच्छन्तः। यस्मात् 'स्वर्गं लोकं' 'देवाः' प्राप्ताः, 'तत्' साधनम् 'एष्यामः' 'इति' उक्त्वा (इद मन्वेषणं कार्यं 'किं प्ररोचते'[4]) किं तव मतम्— किं तव मतम् 'इति' ब्रुवाणाः 'चेरुः'। परिभ्रम्य[5] च 'पुरोडाश मेव'। कूर्मरूपं[6] कृत्वा, 'सर्पन्तं' पुरोडाशम् "आ इत्"। 'आ'-इत्युपसर्गश्रुतेर्योग्य-क्रियाध्याहारः; त माजग्मुरेवेत्यर्थः। 'ते सर्वे' अपि 'अयं' कूर्म एव अस्माभिरन्वेष्टव्यो 'यज्ञ इति' निश्चिताः ॥ ३ ॥

१— "यज्ञेन वै देवा इमां जिग्यु०——०तस्माद् यूपो नाम। तद्वा ऋषीणा मनुश्रुत मास"—इत्यादि चाग्नेवोपरिष्टात् (३. २. २. ११, १२.)।

२— "क्षय्य-जय्यौ शक्यार्थे"—इति पा० सू० ६. १. ८१।

३— 'शुद्ध्युत्पादन'—इति ढ।

४— बन्धनीचिह्नान्तःकृतोऽयं पाठो ढ-पुस्तके नास्ति।

५— 'परिभ्राम्य'—इति ज, झ।

६— "अतुङ्ग मनपूपाकृतिं कूर्मस्येव प्रतिकृति मश्वशफमात्रं करोति, यावन्तं वा मन्यते"—इति आप० श्रौ० सू० १. ७. ५. ४, ५।

"ते होचुरिति। 'ते' हे यज्ञावयव-पुरोडाश! त्वम् 'अश्विभ्याम्' अर्थाय ('तिष्ठ') स्थितिं कुरु,— मा पलायिष्ट इति 'ऊचुः'। तथापि 'सरस्वत्यै तिष्ठ' इति, 'इन्द्राय तिष्ठ'-'इति' चाब्रुवन्। तस्मिन् सर्पति सति 'अग्नये तिष्ठेति' ऊचुः। 'ततः' स स्थितवान्। अथ ते अयं पुरोडाशोऽग्नये स्थित इति 'तम्' अभ्यर्थमेव परिगृह्य, यथा देवतान्तरसम्बन्धराहित्येन सः 'अग्नये' एव 'अस्थात्', तथा 'सर्वं हुत मजुहवुः'॥

किं मेकस्मै सर्वस्यापि प्रदान मिति, तत्राह— "आहुतिर्हि देवाना मिति। प्रियेति शेषः। यतः प्रियस्य वस्तुनोऽसाकल्येन प्रदान मनुचितम्, अतः सर्वहोमो युक्त इत्यर्थः। 'ततः' अग्नेः प्रदानात्कारणात् 'एभ्यः' ऋषिभ्यो मनुष्येभ्यः 'प्रारोचत' रुचि मुदपादयत्। 'तम्' 'असृजन्त' उदपादयन्। 'तम्' एव ('अतन्वत') अङ्गकलापैर्विस्तारितवन्तः। 'सोऽयं' यज्ञः 'परोऽवरम् अनूच्यते'। यथा परभावी[1] सन् कश्चिदुपादिष्टः, सन्मुखादन्यस्योपदेशनात् अय मेव 'अवरः' पश्चाद्भावी भवति, तथानुक्रमेणोच्यत इत्यर्थः। तदेवाह— "पितेव पुत्रायेति। 'ब्रह्मचारिणे' उपनीतस्यैव वेदविद्याधिकारात् ब्रह्मचारिण इत्युक्तम्॥ ४॥

अथ पुरोडाशं नामनिर्वचनद्वारेण स्तौति— "स वा इति। यतः 'सः' कूर्मरूपेणाच्छन्नो मनुष्यैर्दृष्टः, 'तत्' ततः[2] यागसमये 'पुरः' पूर्वस्मिन् काले यज्ञमुखे 'अदाशयत्' फल मदापयत्। तथा 'यः' पुरोडाशः 'एभ्यः' मनुष्येभ्योऽर्थं 'यज्ञं प्रारोचयत्'। यस्मात्

१— 'पराभावी'-इति ढ। २— 'तत्र'-इति ण।

पुरोऽदाशयत्, 'तस्मात्' सः 'पुरोदाशः'। वस्तुतः 'एतन्नाम', 'यत्' सर्वैरिदानीन्तनैः 'पुरोडाश इति' व्यवह्रियते[1] ॥

इत्थ मर्थवादेन प्रशस्येदानीं तं विधत्ते— "स एषेति। 'सः' देवैराच्छादितः, 'एषः' मनुष्यैर्लब्धः, 'पुरोडाशः' 'आग्नेयः' अग्निदेवताकः[2]। 'सः' 'उभयत्र' दर्शे पौर्णमास्यां च ('अच्युतः') नित्यं कर्त्तव्यः 'भवति' ॥ ५ ॥

उभयसाधारण्य मेव स्थापयति— "स नेति। पौर्णमास्यां भवं 'पौर्णमासम्', एवम् 'आमावास्यम्'। उभयात्मकस्यान्यतरत्वाभावात्ते हि प्रतिनियतैकहविषी इति ते आह— "अग्नीषोमीय एवेत्यादिना। उभयत्रापि नियमेनानुतिष्ठता मभिप्राय माह— "यज्ञ एवैष इति। यज्ञसाधनत्वात् 'एषः' पुरोडाशः 'यज्ञ एव'। स उभयकालोऽपि नियमेन देवैः 'अयानि'-'इति'; उभयत्रावक्लृप्त मतिक्रम्य नैव गच्छामि। यदा अन्यदनुतिष्ठामि, तदा 'नेत्' परिभयं भवति। "नेत्येष इदित्येतेन सम्प्रयुज्यते परिभये"—इति[3] हि निर्वचनेन खल्वभिप्रायेण 'पौर्णमासस्य', 'आमावास्यस्य' च यागस्य 'पुरस्तात्' पूर्वकाले 'क्रियते[4] यस्माद्' दर्शे पौर्णमास्यां च यस्मात्कारणादनुष्ठीयते, 'तत्' तत्कारणम्, 'एतन्नु' उभयं निमित्तं खलु ॥ ६ ॥

१— पा० सू० ३. २. ३१, ८. २. ६७। का० वा० २०३६, २०३८। य० वा० प्रा० २. ४३।

२— "सास्य देवता। अमेर्ढक्"—इति पा० सू० ४. २. २४, ३३।

३— निरु० १. ३. ६। 'सर्वतो भयं परिभयम्'—इति तद्वृत्तिः।

४— " 'यज्ञ एव'। स उभयकालोऽपि तयोः पूर्वकाले क्रियते"—इति ढ।

अस्य एवाग्नेयस्य[1] ऋद्धिफलार्थं पृथक्-प्रयोक्तव्यता माह— “यद्यु इति। ‘एनम्’ अध्वर्युम्। ‘एतयैव’ आग्नेयेष्ट्यैव। “यत्कामा वा इति। पुरा ‘एतम्’ आग्नेयाष्टाकपालपुरोडाशम् ‘ऋषयः’ यं काम मपेक्ष्य ‘अजुहवुः’ अन्वतिष्ठन्, ‘एभ्यः’ ‘स कामः’ समृद्धोऽभूत्; अत इदानी मपि यः ‘एतेन यजते’, ‘अस्मै’ अपि ‘स कामः’ भवत्येव। यत्सम्बन्धादष्टाकपालेष्टिरेवंविधमाहात्म्याऽभूत्, त मग्निं बहुधा प्रशंसति— “यस्मै वै कस्मै चेत्यादिना। यां काञ्चिद्देवता मुद्दिश्य आज्यसोमादि ‘हविः’ ‘गृह्यते’, तत् ‘अग्नौ’ एव ‘जुह्वति’, नान्यत्र; अतः सर्वं वा सर्वस्य (‘अग्नाऽउ’) अग्नावेव ‘होष्यन्’ यदि भवेत्, तर्हि किमर्थम् ‘अन्यस्यै’ इन्द्रादि-‘देवतायै’ अमुष्या इद मिति ‘आदिशेत्’; ‘तस्मात्’ अग्नौ होमस्यावश्यकत्वात् ‘अग्नये’ एव होमः, प्रशस्त इति शेषः ॥ ७ ॥

इतोऽप्यग्नय एव प्रदानं युक्त मित्याह— “अग्निर्वा इति। उक्तप्रकारेण अग्नावेव सर्वदेवतार्थहवनात्तदुपधावितत्वात् ‘सर्वाः’ ‘अग्निः’ एव। ‘तत्’ तस्मात् सर्वदेवतोपधावनात् यद्भवति, तदग्नेः उपधावनेनैव स्यात्। ‘तस्मादग्नय एव’ हविरादेशः प्रशस्तः ॥ ८ ॥

“अग्निर्वै देवाना मिति। किं यथा लोके यम् ‘अद्धातमाम्’[2] अतिशयेन प्रत्यक्षफलदं मन्येत, ‘तम्’ एव ‘उपधावेत्’, एव मग्नेः प्रत्यक्षदेवत्वात् ‘अग्नय एव’ ॥ ९ ॥

१— “अस्या आग्नेयेष्टेः”—इति ठ।

२— ‘अद्धा’—इत्यव्ययम्, सत्यनामसु पठितम्। निघ० ३. १०. ४। इहोत्तरत्रापि बहुत्र २. ३. १. २५; ३. १. ४. ११।

तथा इतरदेवताभ्योऽग्नेरेव शीघ्रं प्रसादाय हृदुद्दयत्वात्, प्रत्यक्षदेवत्वेन समीप एव सेव्यत्वाच्च 'अग्नय एव' होमो युक्त इत्याह— "अग्निर्वै देवानां हृदुद्दयतम इति, "अग्निर्वै देवानां नेदिष्ठ मिति च ॥ १० ॥ ११ ॥

अथ पृथक्-प्रयोक्तव्याया आग्नेयेष्टेर्वैशेषिक मङ्गजात माह— "स यदीत्यादिना । 'यदि' 'इष्टिं' दर्शपूर्णमासात्पृथगेव 'कुर्वीत' 'स सामिधेनीः सप्तदशानुब्रूयात्', तथा प्रधानदेवता उपांशु यजेत । 'तत्' उपांशुत्वं काम्येष्टिरूपं खलु ; उपांशु काम्या इष्टयः क्रियन्ते इति[1] । एवं 'मूर्धन्वत्यः'[2] "अग्निर्मूर्धा, भुवो यज्ञस्य"—इत्येते[3] मूर्ध-शब्दवत्यौ, प्रधानस्य 'याज्ये' स्विष्टकृद्याज्यापुरोनुवाक्ये ; 'विराजौ' विराट्छन्दस्के "प्रेद्धो अग्न, इमो अग्ने"-इत्येते[4] भवतः[5] ॥ १२ ॥ १ ॥ [६. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
प्रथमकाण्डे षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— पुरस्तात् (३. ५. १०. पृ० २४६) द्रष्टव्यम् ।

२— "वयस्यासु मूर्ध्नो मतुप्"—इति पा० सू० ४. ४. १२७ ।

३— वा० सं० १३. १४ (३. १२.), १५ ।

४— वा०सं० १७, ७६ (तै०सं० ४. ६. ५. ११.) तै०सं० ४. ३. १३. २१ ।

५— संयाज्यशब्दार्थस्त्वेव माह सायणः— "स्विष्टकृत्सम्बन्धिन्यौ याज्यानुवाक्ये इत्यर्थः"—इति ऐ० ब्रा० १. १. ५. भा० ।

त्वष्टुर्ह वै पुत्रः। त्रिशीर्षा षडक्ष ऽआस तस्य त्रीण्येव मुखान्यासुस्तद्यदेवꣳ रूप ऽआस तस्माद्विश्वरूपो नाम ॥ १ ॥

तस्य सोमपान मेवैकं मुख मास। सुरापाण मेक मन्यस्मा ऽअशनायैकं त मिन्द्रो दिद्वेष तस्य तानि शीर्षाणि प्रचिच्छेद ॥ २ ॥

स यत्सोमपान मास। ततः कपिञ्जलः समभवत्तस्मात्स बभ्रुक ऽइव बभ्रुरिव हि सोमो राजा ॥ ३ ॥

अथ यत्सुरापाण मास। ततः कलविङ्कः समभवत्तस्मात्सोऽभिमाद्यत् क ऽइव व्वदत्यभिमाद्यन्निव हि सुरां पीत्वा व्वदति ॥ ४ ॥

अथ यदन्यस्मा ऽअशनायास। ततस्तित्तिरिः समभवत्तस्मात्स व्विश्वरूपतम ऽइव सन्त्येव घृतस्तोका ऽइव त्वन्मधुस्तोका ऽइव त्वत्पर्णेष्वाश्चुतिता ऽएवꣳ रूपु मिव हि* स तेनाशन मावयत् ॥ ५ ॥

स त्वष्टा चुक्रोध। कुविन्मे पुत्र मवधीदिति सोऽपेन्द्र मेव सोम माजह्रे स यथायꣳ सोमः प्रसुत ऽएव मपेन्द्र ऽएवास ॥ ६ ॥

*"ऽएवꣳ रूपꣳ हि"—इति च

इन्द्रो ह वा ऽईक्षाञ्चक्रे। इदं वै मा सोमादन्तर्यन्तीति स यथा बलीयानबलीयस ऽएव मनुपह्वत ऽएव यो द्रोणकलशे शुक्र ऽआस तं भक्षयाञ्चकार स हैनं जिहिंसु सोऽस्य विष्वङ्ङेव* प्राणेभ्यो दुद्राव मुखाद्धैवास्य न दुद्रावाथ सर्व्वेभ्योऽन्येभ्यः प्राणेभ्यो ऽद्रवत्तदद्‌ः सौत्रामणीतीष्टिस्तस्यां तद्व्याख्यायते यथैनं देवा ऽअभिषज्यन् ॥ ७ ॥

स त्वष्टा चुक्रोध। कुविन्मेऽनुपह्वतः सोम मवभक्षदिति स स्वय मेव यज्ञवेशसं चक्रे स यो द्रोणकलशे शुक्रः परिशिष्ट ऽआस तं प्रवर्त्तयाञ्चकारेन्द्रशत्रुर्व्वर्द्धस्वेति सोऽग्नि मेव प्राप्य सम्बभूवान्तरैव सम्बभूवेत्यु हैक ऽआहुः सोऽग्नीषोमावेवाभिसम्बभूव सर्व्वा विद्याः सर्व्वं यशः सर्व्व मन्नाद्यं सर्व्वां श्रीं॥† ॥ ८ ॥

स यद्वर्त्तमानः समभवत्। तस्माद्वृत्रोऽथ यदपात्समभवत्तस्माद्हिस्तं दनुश्च दनायूश्च‡ मातेव च पितेव च परिजग्रहतुस्तस्माद्दानव ऽइत्याहुः ॥ ९ ॥

अथ यदब्रवीदिन्द्रशत्रुर्व्वर्द्धस्वेति। तस्मादु हैन मिन्द्र

* 'विष्वङेव'—इति क, ख। † 'श्रीं'—इति क, 'श्रीम्'—इति ख।

‡ 'दनायुश्च'—इति'—इति पाठः सा०-सम्मतः, हा०-वेबरेण दृष्टश्च।

ऽएव जघानाथ यद्ध शुश्वद्वक्ष्यदिन्द्रस्य शत्रुर्वर्द्धस्वेति शश्वदु ह स ऽएवेन्द्र महनिष्यत् ॥ १० ॥

अथ यदब्रवीद्वर्द्धस्वेति। तस्मादु ह स्मेषुमात्र मेव तिर्यङ् वर्द्धत ऽइषुमात्रं प्राङ्क्सो ऽवैवावरꣳ समुद्रं दधावैव पूर्वꣳ स यावत्स ऽआस स्वैव तावदन्नाद ऽआस ॥ ११ ॥

तस्मै ह स्म पूर्व्वाह्णे देवाः। अशन मभिहरन्ति मध्यन्दिने मनुष्या ऽअपराह्णे पितरः ॥ १२ ॥

स वा ऽइन्द्रस्तथैव नुत्तश्चरन्। अग्नीषोमा ऽउपमन्त्रयाञ्चक्रेऽग्नीषोमौ युवं वै मम स्थो युवयोरहमस्मि न युवयोरेष किञ्चन कं म ऽइमं दस्युं व्वर्द्धयथ ऽउप मावर्त्तेथा मिति ॥ १३ ॥

तौ होचतुः। किं मावयोस्ततः स्यादिति ताभ्या मेत मग्नीषोमीय मेकादशकपालं पुरोडाशं निरवपत्तस्मादग्नीषोमीय ऽएकादशकपालः पुरोडाशो भवति ॥ १४ ॥

तावेन मुपावर्त्ततुः। तावनु सर्व्वे देवाः प्रेयुः सर्व्वा व्विद्याः सर्व्वं यशः सर्व्व मन्नाद्यꣳ सर्व्वा श्रीस्तेनेष्ट्वेन्द्र ऽएतदभवद्यदिद मिन्द्र एष उ पौर्णमासस्य बन्धुः स यो हैवं व्विद्वान् पौर्णमासेन यजत ऽएताꣳ हैव श्रियं गच्छत्येवं यशो भवत्येव मन्नादो भवति ॥ १५ ॥

तद्देव खलु हतो वृत्रः। स यथा दृतिर्निष्पीत एवꣳ संलीनः* शिश्ये यथा निर्हूतसक्तुर्भस्त्रैवꣳ संलीनः† शिश्ये त मिन्द्रोऽभ्यादुद्राव हनिष्यन् ॥ १६ ॥

स होवाच। मा नु मे प्रहार्षीस्त्वं वै तदेतर्ह्यसि यदहं व्येव मा कुरु‡ मामुया भूव मिति स वै मेऽन्न मेधीति तथेति तं द्वेधान्वभिनत्तस्य यत्सौम्यं न्यक्त मास तं चन्द्रमसं चकाराथ यदस्यासुर्य मास तेनेमाः प्रजा उदरेणाविध्यत्§ तस्मादाहुर्वृत्र एव तर्ह्यन्नाद आसीद् वृत्र एतर्हीतीदꣳ हि यदसावापूर्यतेऽस्माद्वैतस्माल्लोकादाप्यायतेऽथ यदिमाः प्रजा अशन मिच्छन्तेऽस्मा एवैतद्वृत्रायोदराय बलिꣳ हरन्ति स यो हैव मेतं वृत्र मन्नादं वेदान्नादो हैव भवति ॥ १७ ॥

ता उ हैता देवता ऊचुः। या इमा अग्नीषोमावन्वाजग्मुरग्नीषोमौ युवं वै नो भूयिष्ठभाजौ स्थो ययोर्वा मिदं युवयोरस्मानन्वाभजत मिति|| ॥ १८ ॥

*, † 'संल्लीनः'–इति च पाठो डा०-वेवरेण दृष्टः। संल्लीनः, 'संग्लीनः'–इति वा च-पाठः सा०-सम्मतश्च।

‡ 'मा आकुरु'–इति सा०-सम्मतो डा०-वेवर्-दृष्टश्च।

§ 'उदरेणायुध्यत्'–इति सा०-सम्मत इत्याह डा०-वेवरः।

|| 'भजत इति'–इति च डा०-वेवरेण दृष्टः।

तौ होचतुः। कि मावयोस्ततः स्यादिति यस्यै कस्यै च देवतायै हविर्न्निर्व्वपांस्तद्वां पुरस्तादाज्यस्य यजानिति तस्माद्यस्यै कस्यै च देवतायै हविर्निर्वपन्ति तत्पुरस्तादाज्यभागावग्नीषोमाभ्यां यजन्ति तन्न सौम्ये-ऽध्वरे न पशौ यस्यै कस्यै च देवतायै हविर्निर्वपा-निति* ह्यब्रुवन् ॥ १९ ॥

स हाग्निरुवाच। मय्येव वः सर्वेभ्यो जुह्वतु तद्वोऽहं मय्याभजामीति तस्मादग्नौ सर्वेभ्यो देवेभ्यो जुह्वति तस्मादाहुरग्निः सर्वा देवता ऽइति ॥ २० ॥

अथ ह सोम ऽउवाच। मा मेव वः सर्वेभ्यो जुह्वतु तद्वोऽहं मय्याभजामीति तस्मात्सोमꣳ सर्वेभ्यो देवेभ्यो जुह्वति तस्मादाहुः सोमः सर्वा देवता ऽइति ॥ २१ ॥

अथ यदिन्द्रे सर्वे देवास्तस्थानाः। तस्मादाहुरिन्द्रः सर्वा देवता ऽइन्द्रश्रेष्ठा† देवा ऽइत्येतद्ध वै देवास्त्रेधैक-देवत्या ऽअभवन्त्स यो हैव मेतद्वेदैकधा हैव स्वानाꣳ श्रेष्ठो भवति ॥ २२ ॥

द्वयं वा ऽइदं न तृतीय मस्ति। आर्द्रञ्चैव शुष्कञ्च यच्छुष्कं तदाग्नेयं यदार्द्रं तत्सौम्य मथ यदिदं द्वयु

---

* इह 'हविः'—पदं न दृश्यते च-पुस्तके।

† 'इन्द्रज्येष्ठा'—इति पाठः सा०-सम्मत इत्याह डा०-वेबरः।

मेवाथ* किं मेतावत्क्रियत ऽइत्यग्नीषोमयोरेवाज्यभागा-वग्नीषोमयोरुपांशुयाजोऽग्नीषोमयोः पुरोडाशो यदुत एकतमेनैवेदꣳ सर्वं माप्नोत्यथ किं मेतावत्क्रियत ऽइत्यग्नीषोमयोर्हैवैतावती व्विभूतिः प्रजातिः ॥ २३ ॥

सूर्य्य ऽएवाग्नेयः । चन्द्रमाः सौम्यो ऽहरेवाग्नेयꣳ रात्रिः सौम्या य ऽएवापूर्य्यतेऽर्द्धमासः स ऽआग्नेयो योऽपक्षीयते स सौम्यः ॥ २४ ॥

आज्यभागाभ्या मेव । सूर्याचन्द्रमसावाप्नोत्युपांशु-याजेनैवाहोरात्रे ऽआप्नोति पुरोडाशेनैवार्द्धमासावाप्नो-तीत्यु हैक ऽआहुः ॥ २५ ॥

तदु होवाचासुरिः । आज्यभागाभ्या मेवातो यतमे वा यतमे वा द्वे ऽआप्नोत्युपांशुयाजेनैवातो यतमे वा यतमे वा द्वे† ऽआप्नोति पुरोडाशेनैवातो यतमे वा यतमे वा द्वे ऽआप्नोति‡ सर्वं म ऽआप्त मसत्सर्वं जितꣳ सर्वेण व्वृत्रꣳ हनानि सर्वेण द्विषन्तं भ्रातृव्यꣳ हना-नीति तस्माद्वा ऽएतावत्क्रियत ऽइति ॥ २६ ॥

तदाहुः । किं मिदं जामि क्रियतेऽग्नीषोमयोरेवाज्य-

---

* 'मेवाप्य'—इति च । सोऽय मशुद्धः पाठः स्यान्मुद्राकरप्रमादजः ।

† च-पुस्तके तु 'यतमे वा यतमे वा द्वे'—इत्यस्य स्थाने 'ऽहोरात्रे'—इति पाठः ।

‡ च-पुस्तके तु 'यतमे वा यतमे वा द्वे ऽआप्नोति'—इत्यस्य स्थाने 'ऽर्द्धमासा-वाप्नोति'—इति पाठः ।

स्याग्नीषोमयोः पुरोडाशस्य यदनन्तर्हितं तेन जामी-त्यनेन ह त्वेवाजाम्याज्यस्येतरं पुरोडाशस्येतरं तदन्य-दिवेतर मन्यदिवेतरं भवत्यृच मनूच्य जुषाणेन यजत्यृच मनूच्यर्चा यजति तदन्यदिवेतर मन्यदिवेतरं भवत्यनेन ह त्वेवाजाम्युपांश्वाज्यस्य यजत्युच्चैः पुरोडाशस्य स यदुपांशु तत्प्राजापत्यं रूपं तस्मात्तस्यानुष्टुभ मनु-वाक्या मन्वाह वागध्यनुष्टुब् वाग्घि प्रजापतिः ॥ २७ ॥

एतेन वै देवाः। ऽउपांशुयाजेन यं य मसुराणा मकामयन्त त मुपत्सर्यं व्वज्रेण व्वषट्कारेणाघ्नंस्तथो ऽएवैष ऽएतेनोपांशुयाजेन पाप्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्य मुपत्सर्यं व्वज्रेण व्वषट्कारेण हन्ति तस्मादुपांशुयाजं यजति ॥ २८ ॥

स वा ऽऋचं मनूच्य जुषाणेन यजति। तदन्विमा ऽअन्यतरतोदन्ताः प्रजाः प्रजायन्तेऽस्थि ह्यृगस्थि हि दन्तोऽन्यतरतो ह्येतदस्थि करोति ॥ २९ ॥

अथर्चं मनूच्यर्चा यजति। तदन्विमा ऽउभयतो-दन्ताः प्रजाः प्रजायन्तेऽस्थि ह्यृगस्थि हि दन्त ऽउभयतो ह्येतदस्थि करोत्येता वा ऽइमा द्वय्यः प्रजा ऽअन्यतरतो-दन्ताश्चैवोभयतोदन्ताश्च स यो हैवं व्विद्वानग्नीषोमयोः प्रजातिं यजति बहुर्हैव प्रजया पशुभिर्भवति ॥ ३० ॥

स वै पौर्णमासेनोपवत्स्यन्। न सचा सुहित ऽइव स्यात्तेनेद मुदर मसुयं स्विनात्याहुतिभिः प्रातर्हैव मेषु ऽउ पौर्णमासस्योपचारः ॥ ३१ ॥

स वै सम्प्रत्येवोपवसेत्। सम्प्रति हृचुꣳ हनानि सम्प्रति द्विषन्तं भ्रातृव्यꣳ हनानीति ॥ ३२ ॥

स वा ऽउत्तरा मेवोपवसेत्। स मिव वा ऽएष क्रमते यः सम्प्रत्युपवसत्यनद्धा वै सङ्क्रान्तयोर्यदीतरो वेतर ऽभिभवतीतरो वेतर मथ य ऽउत्तरा मुपवसति यथा पराञ्च मार्त्तꣳ सम्पिꣳष्यादप्रत्यालभमानꣳ सोऽन्यतोघात्येव स्यादेवं तद्य ऽउत्तरा मुपवसति ॥ ३३ ॥

स वै सम्प्रत्येवोपवसेद्। यथा वा ऽअन्यस्य हतꣳ सम्पिꣳष्यादेवं तद्य ऽउत्तरा मुपवसति सोऽन्यस्यैव कृतानुकरोऽन्यस्योपावसायी भवति तस्माद सम्प्रत्येवोपवसेत् ॥ ३४ ॥

प्रजापतेर्ह वै प्रजाः ससृजानस्य। पर्वाणि विसस्रꣳसुः स वै संवत्सर ऽएव प्रजापतिस्तस्यैतानि पर्व्वाण्यहोरात्रयोः सन्धी पौर्णमासी चामावास्या चर्त्तुमुखानि ॥ ३५ ॥

स विस्रस्तैः पर्व्वभिः। न शशाक सꣳहातुं त मेतैर्हविर्यज्ञैर्देवा ऽअभिषज्यन्नग्निहोत्रेणैवाहोरात्रयोः सन्धी

तत्पुर्व्वाभिषज्यंस्तत्समदधुः पौर्ण्णमासेन चैवामावास्येन च पौर्ण्णमासीं चामावास्यां च तत्पुर्व्वाभिषज्यंस्तत्समदधुश्चातुर्म्मास्यैरेवर्त्तुमुखानि तत्पुर्व्वाभिषज्यंस्तत्समदधुः ॥ ३६ ॥

स सꣳहितैः पुर्व्वभिः। इदं मन्नाद्य मभ्युत्तस्थौ यदिदं प्रजापतेरन्नाद्यꣳ स यो हैवं व्विद्वान्त्सम्प्रत्युपवसति सम्प्रति हैव प्रजापतेः पुर्व्व भिषज्यत्युवति हैनं प्रजापतिः स ऽएव मेवान्नादो भवति य ऽएवं व्विद्वान्त्सम्प्रत्युपवसति तस्माद् सम्प्रत्येवोपवसेत् ॥ ३७ ॥

चक्षुषी ह वा ऽएते यज्ञस्य यदाज्यभागौ। तस्मात्पुरस्ताज्जुहोति पुरस्ताद्धीमे चक्षुषी तत्पुरस्तादेवैतच्चक्षुषी दधाति तस्मादिमे पुरस्ताच्चक्षुषी ॥ ३८ ॥

उत्तरार्द्धपूर्वार्द्धे हैके। आग्नेय माज्यभागं जुह्वति दक्षिणार्द्धपूर्वार्द्धे सौम्य माज्यभाग मेतत्पुरस्ताच्चक्षुषी दध्म ऽइति व्वदन्तस्तदु तदाविज्ञान्य* मिव हवीꣳषि ह वा ऽआत्मा यज्ञस्य स यदेव पुरस्ताद्धविषां जुहोति तत्पुरस्ताच्चक्षुषी दधाति यचो ऽएव समिद्धतमं मन्येत तदाहुतीर्जुहुयात्समिद्धहोमेन ह्येव समृद्धा ऽआहुतयः ॥ ३९ ॥

स वा ऽऋच मनूच्य जुषाणेन यजति। तस्मादिमे·

*'तदातिविज्ञान्य'—इति ग

ऽअस्थन्त्सत्यनुस्थिके चुक्षुषी ऽआश्लिष्टे ऽअथ यद्दुच मनूच्यऽर्चा युजेदुस्थि हैवु कुर्यान्न चुक्षुः ॥ ४० ॥

ते वा ऽएते। अग्नीषोमयोरेवु रूपु मन्वायत्ते यच्छुक्लं तदाग्नेयं यत्कृष्णं तत्सौम्यं यदि वेतरुथा यदेवु कृष्णं तदाग्नेयं यच्छुक्लं तत्सौम्यं यदेव व्वीक्षते तदाग्नेयुꣳ रूपꣳ शुष्कं* ऽइव हि व्वीक्षमाणस्याक्षिणी भवतः शुष्क मिवु ह्याग्नेयं यदेव स्वपिति तत्सौम्युꣳ रूपु मार्द्रं इव हि सुषुपुषोऽक्षिणी भवत ऽआर्द्रं ऽइव हि सोम आजरसुꣳ ह वा ऽअस्मिल्लोके† चुक्षुष्मान्भवति सचक्षुरमुष्मिल्लोके‡ सुम्भवति य ऽएवु मेतौ चुक्षुषी ऽआज्यभागौ व्वेद ॥ ४१ ॥ २ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [६. ३.] ॥

अग्नीषोमीय मेकादशकपालं विधातु माख्यायिका माह— "त्वष्टुर्ह वै पुत्र इति[1]। पुरा किल 'त्वष्टुः'[2] शिरस्त्रयेण युक्तः

---

* 'शुष्केव'—इति क। † 'ऽअस्मिन् लोके'—इति ख, 'ऽअस्मिंल्लोके'—इति ग, 'ऽअस्मिंलोके'—इति च।

‡ 'रमुष्मिन् लोके'—इति ख, 'रमुष्मिंल्लोके'—इति ग, 'रमुष्मिंलोके'—इति च।

१— एतदारभ्याष्टमकण्डीस्थ-'नदुद्भाव'—इत्यन्तं ग्रन्थजातम् पुनः पञ्चमे काण्डे अपि श्रुतम् (५. ५. ४. २–८.)।

२— "त्वष्टा, तूर्णं मश्नुत इति नैरुक्तास्त्विषेर्वा स्याद् दीप्तिकर्मणस्त्वक्षतेर्वा स्यात् करोति कर्मणः"—इति निरु० ८. २. १०। पुनस्तत्रैव तत

कश्चित् 'पुत्रः' बभूव[१]। यतोऽयं त्रिमुखरीत्या बहुरूपः, अतः सः 'विश्वरूपः'-इत्यन्वर्थनामा अभूत् ॥ १ ॥

"तस्येति। 'तस्य' शिरस्त्रयगतेषु मुखत्रयेषु मध्ये 'एकं मुखं' 'सोमपानं' सोमः पीयते अनेनेति करणे ल्युट्[२]। सोमपानायाभूत्। अन्यन्मुखं 'सुरापाणं' सुरापानसाधनम्। "वा भावकरणयोः"-इति[३] णत्वम्। 'अन्यस्मै' पानव्यतिरिक्ताय 'अशनाय' भोजनाय 'एकं' मुख मासीत्। 'तं' विश्वरूपं दृष्ट्वा, 'इन्द्रः' 'दिद्वेष' द्वेष मकरोत्। द्वेषणं तैत्तिरीयके समाम्नातम्— "स प्रत्यक्षं देवेभ्यो भाग मवदत्, परोक्ष मसुरेभ्यः"-इति[४]। स क्रुद्ध इन्द्रः 'तानि' त्रीण्यपि शिरांसि 'प्रचिच्छेद' ॥ २ ॥

"स यत्सोमपान इति। तेषु त्रिषु मुखेषु मध्ये 'यत्' सोमपानाय मुखम्, 'ततः' 'कपिञ्जलः' पक्षी 'समभवत्'। "कपिञ्जलः

उत्तरम्— "माध्यमिकस्त्वष्टेत्याहुः। मध्यमे च स्थाने समाम्नातः (निघ० ५. ४. २१.)। अग्निरिति शाकपूणिः"-इति (११)। 'सर्वशिल्पिमता माचार्यो देववर्द्धकिर्दाक्षायणी-पुत्रो द्वादशाना मादित्याना मन्यतम इत्यैतिहासिकाः'-इति च तद्भाष्ये पर्यालोच्यम्। द्युस्थाने आदित्यनामसु चाम्नातो निघण्टौ (५. ६. ६.)। "तत्रेतिहास माचक्षते"-इत्यादि नैरुक्तं चात्रालोच्यम् (निरु० १२. १. १०.)।

१— त्रिशिरो वर्णनं कृतं सायणाचार्येण ऋ०सं० १म० १अ० १सूक्तारम्भे; विशेषतस्तु "त्रिशीर्षाणं ०—० त्रितो गाः"-इत्यादौ द्रष्टव्यम् (ऋ० सं० १०. ८. ८; ९९. ६)।

२— पा० सू० ३. ३. ११७।

३— पा० सू० ८. ४. १०।

४— तै० सं० २. ५. १. १।

कपिरिव जीर्णः कपिरिव जवत ईषत्पिङ्गलो वा"–इति यास्कः[१]।
उक्तार्थविश्वासाय पक्षिणः सोमस्य च साम्य माह— "तस्मात् स बभ्रुक इवेति ॥ ३ ॥

"अथ यत् सुरापान मिति। तथा कलविङ्कोऽपि शब्दयति, अतः ततस्तदुत्पत्तिर्युक्ता ॥ ४ ॥

"अथ यदन्यस्मा इति। 'अथ' पानात् 'अन्यस्मात्' अशनाय यत् सुखम्, 'ततः तित्तिरिः'[२]। यतो बहुरूपादन्नभक्षकान्मुखात् सम्बभूव, अतः सोऽत्यन्तं बहुरूपवान्[३] दृश्यते।

कथं तस्य तथात्व मिति तद्दर्शयति— "यन्त्येवेति। त्यच्छब्द-स्त्वशब्दसमानार्थः, सर्वनामसु विकल्पेन पठितः[४]। 'त्यत्' एकस्मि-न्नङ्गे 'घृतस्तोका इव' घृतविन्दवः परिदृश्यन्ते। तथा 'त्यत्' एकत्र अङ्गे मधोर्विन्दव इव। एतदपि कुत इत्यत आह— 'पर्णेषु' चटकपक्षेषु 'आश्चुतिताः' आचरं प्रायाः बहुरूपाणि दृश्यन्ते। कार्यगतं वैरूप्यं तत्कारणेऽपि सम्भावयति— 'एवं रूप मिव'

१— तथाहि–"अथ लुप्तोपमान्यर्थोपमानीत्याचक्षते"–इत्यधिकारे (निरु० ३. ४. १.) द्रष्टव्यम्। तत्र "कमनीयं शब्दं पिञ्जयतीति वा"–इति च तच्छेषः।

२— "तित्तिरिस्तरणात्, तिलमात्रचित्र इति वा"–इति निरु० ३. ४. १।

३— एवंविधेषु पदेषु प्रथमं मत्वर्थीयप्रत्ययेन भाव्यम्, ततो समासः; अत एव "न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेत् तदर्थप्रतिपत्ति-करः"–इति नात्र विरुध्यते।

४— ग० पा० १. १. १. (१. १. २७ सू०)।

एतल्लोकादिरूप मिव खलु 'सः' 'तेन' मुखेन 'अशनं' जठरम् 'आवयत्' अवति[१]श्च गत्यर्थः[२], अगमयत् ॥ ५ ॥

"स त्वष्टेति। एवं पुत्रशिरस्सु छिन्नेषु 'स त्वष्टा' असाविन्द्रो 'मे' 'पुत्रं' 'कुवित्' बहुप्रकारम् 'अवधीत्'—'इति' क्रुद्धो भूत्वा 'अपेन्द्र मेव' इन्द्रेण विरहित मेव 'सोम माजह्रे'। 'सः' च 'सोमः' 'यथा' अपेन्द्रः 'प्रसुतः', 'एवं' प्रदानेऽपि 'अपेन्द्र एव' अभूत् ॥ ६ ॥

"इन्द्रो ह वा इति। स च 'इन्द्रः' 'इदम्' एव सर्वेऽपि 'मा' 'सोमात्' व्यवहितं कुर्वत 'इति' विचार्य, 'यथा' प्रबलो दुर्बलस्य धन मननुज्ञात एवापहरति, 'एवम्' 'अनुपहूत एव' 'द्रोणकलशे'[३] शोधितं सोम मभक्षयत्। 'सः' च भक्षितः सोमः मास्य मप्राप्नुवन् त मेव 'जिहिंसिष' हिंसितवान्, पीडा मकरोत्। ततः सर्वतः नासाद्यमुख्य-'प्राणेभ्यः', मुखव्यतिरिक्तेभ्यः च्युतोऽभूत्। अथ कर्कन्ध्वादिपदार्थरूपेण स्रुतेभ्यस्तेभ्यः सकाशात् 'सौत्रामणी' सुत्राम्णः सम्बन्धिनी 'इष्टिः' निष्पन्ना[४]। सोमे स्रुते, येन प्रकारेण त मिन्द्रं

१— 'वयति'—इति ज, झ, डा०-वेबरेण च त्रिषु पुस्तकेषु दृष्टः।

२— धा० पा० भ्वा० पं० ६००।

३— द्रोणकलशो द्रुममयः कलशाकारो वैकङ्कतः सोमरसपात्रविशेषः। अस्योपर्येव धारा ग्रहा गृह्यन्ते। का० श्रौ० ८. ७. ५ सू० द्रष्टव्यम्।

४— "सुत्रामा गोत्रभिद् वज्री"—इत्यमरः १. १. ४५। "तदेतत् सर्वमाप्नोति यज्ञे सौत्रमणीसुते"—इत्यादि वा० सं० १९, ३१। तत्र च "सुरावन्तम् (वा० सं० १९. ३२.)"—इत्यादिमन्त्रैर्होमो विहितः (का० श्रौ० १९. ३. ८.)। "न वा एतदयो न हिरण्यं, यत्सीसम्; न स्त्री न पुमान्, यत् क्लीवः; न सोमो न सुरा, यत् सौत्रामणी-

सुतसोमं 'देवाः' विचिकित्सितवन्तः, 'तत्' सर्वं सौत्रामणीप्रकरणे विस्पष्ट माम्नायते[1] ॥ ७ ॥

"स त्वष्टेति । अथ 'स त्वष्टा' मम 'सोमम्' अतिप्रसूत मनाकारित मेत्रापिबदिति क्रुद्धः सन्, 'स्वय मेव' नष्टस्य यज्ञस्य 'यज्ञवेशसं' यज्ञहिंसापरिहारं कृतवान् । कथम् ? 'यो द्रोणकलशे' 'शुक्रः' सोमः 'परिशिष्टः' आसीत्, 'तम्' आदाय प्रवर्त्तयामास, "इन्द्रशत्रुर्वर्द्धस्व"-इत्युच्चार्य कृतवान् । 'सः' च हुतः सोमः, अग्निप्राप्ति-समकाल एव पुरुषरूपेण 'सम्बभूव' । केचित् प्रवर्त्तनसामर्थ्यात् अग्नि मस्पृशन्नेव मध्ये 'सम्बभूवेत्याहुः' । 'सः' च सम्भवन् 'अग्नीषोमावेव' 'अभि' व्याप्नुवन् भक्षयन् 'सम्बभूव' । न केवलं जगत्कारणभूतौ तावेव, किन्तु लोके याः 'विद्याः', यद् 'यशः', यत् अदनीय मन्नम्, या च 'श्रीः', तानि सर्वाणि 'अभि'लक्ष्य भक्षयन् 'सम्बभूव' ॥ ८ ॥

"स यद्वर्त्तमान इति । तथा 'सः' सम्भवन् 'वर्त्तमानः' सर्वं व्याप्नुवन्नेव । यतः 'समभवत्', 'तस्मात्' तस्य नाम, सर्वं व्याप्य वर्त्तत इति व्युत्पत्त्या 'वृत्रः'-इति सम्पन्नम्[2] । तथा यस्मात् ('अपात्')

समृद्धो"-इति तै० ब्रा० १. ८. ५. ४ । "ते देवा अब्रुवन् सुत्रातं बतैन मत्रासता मिति तस्मात् सौत्रामणी नाम"-इति (५. ५. ४. १२.) नामनिर्वचनम् । "सूत्रातं बतैनं पाप्मनोऽत्रास्महीति"-इत्यादि चोपरिष्टादिहैव (५. ५. ४. १२ ; १२. ७. १. १४.) ।

१— इहैवोत्तरभागे द्रष्टव्यम् । उत्तरभागे हि अष्टाध्यायिसौत्रामण्यश्व-मेधाख्यास्त्रयः काण्डाश्चतुर्थश्च ब्रह्मप्रतिपादको बृहदारण्यकाख्यः ।

२— "वृत्रो वृणोतेर्वा, वर्त्ततेर्वा, वर्द्धतेर्वा ; 'यदवृणोत् तद् वृत्रस्य वृत्रत्व मिति विज्ञायते, 'यदवर्त्तत तद् वृत्रस्य वृत्रत्व मिति विज्ञायते, यदवर्द्धत तद् वृत्रस्य वृत्रत्व मिति विज्ञायते"-इति निरु० २. ५. ३।

अपादः सन् सम्भूतः, 'तस्मात्' अतः सर्पणसाम्यात् 'अहिः' इत्यपि[1] तन्नामासीत्। 'तं' 'दनुश्च दनायूश्च' मातृ-पितृ-स्थानीयौ भूत्वा रक्षणाय 'परिजगृहतुः'। यस्मात्ताभ्यां परिजगृहतुः, 'तस्माद्दानव इत्याहुः' सर्वे जनाः ॥ ९ ॥

"अथ यदब्रवीदिति। तथा स त्वष्टा यज्ञप्रचारसमये[2] इन्द्र-शत्रुरिति[3] पूर्वपदोदात्ततया,— इन्द्रः शत्रुर्यस्येति बहुव्रीहिसमासं कृत्वा[4] मन्त्रं प्रयुक्तवान्, अतः तम् 'इन्द्रो जघान'। यद्यसौ अन्तो-दात्ततया तत्पुरुषसमासेन[5] वा, 'इन्द्रस्य शत्रुः'-इति व्यस्तनिर्देशेन वा ब्रूयात्, तदा निश्चित मेव 'स इन्द्रं' हन्यात्[6] ॥ १० ॥

१— "अहिरयनात्; एत्यन्तरिक्षे। अय मपीतरोऽहिरेतस्मादेव, निर्ह्र-सितोपसर्ग आहन्तीति"—इति निरु० २. ५. ३।

२— 'यज्ञप्रचारसमये'—इति ठ।

३— "इन्द्रशत्रुः। इन्द्रोऽस्य शमयिता वा शातयिता वा तस्मादिन्द्र-शत्रुः"—इति निरु० २. ५. २।

४— "बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्"—इति पा० सू० ६. २. १।

५— "अन्तोऽवत्याः"—"समासस्य"—इति पा० सू० ६. १. २२०, २२३।

६— "इन्द्रस्य शातयिता इन्द्रशत्रुरिति-विवक्षायां तत्पुरुषसमासस्यान्तो-दात्तत्वेन भवितव्यम् : आद्युदात्तस्त्वयं शब्दः प्रयुक्तः, स च बहुव्रीहितां द्योतयति, बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपद मिति पूर्वपदाद्युदात्तत्वविधा-नात्। सति बहुव्रीहौ इन्द्रः शातयिता यस्येत्यर्थो भवति। सोऽयं मन्त्रगतः स्वरापराधः"—इति तै० सं० २. ४. १२ सा० भा०। अत एवाह पस्पशायाम्— "दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या-प्रयुक्तो न त मर्थ माह। स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्"—इति पा० म० भा० १. १. १आ०।

"अथ यदिति। तथा 'वर्द्धस्वेति'-प्रयोगसामर्थ्यात् 'सः' वृत्रः 'इषुमात्रम्— इषुमात्रम्' धनुषः सकाशाद्बलात्प्रमुक्तेषुर्यावत् दूरं गच्छति तावन्मात्रम्, प्रतिक्षणं 'तिर्यङ्' उभयपार्श्वतः 'वर्द्धते', 'प्राङ्' हि 'इषुमात्रम्' अवर्द्धत। एतत् पश्चाद्वृद्धेरप्युपलक्षणम्। 'अवरं', 'पूर्वं' च 'समुद्रं' तथा प्राक्-पश्चात्समुद्रावपि 'अवदधौ' शरीरवृद्ध्या अवाक् चकार इत्यर्थः। यावद्यावत् प्रवृद्ध आस, तावत्तावत् प्रवृद्धोऽन्नभक्षक एवाभूत्[1] ॥ ११ ॥

"तस्मै ह स्मेति। एवं वक्ताग्निने 'तस्मै' 'देवाः मनुष्याः पितरश्च' पूर्वमध्यन्दिनापराह्णेषु क्रमेण सर्वतः 'अशनम्' प्रयच्छन्ति ॥ १२ ॥

"स वा इन्द्र इति। इन्द्रस्तु वृत्रशरीरवृद्धिक्रमानुसारेणैवेष-दीषत्प्रणश्यो दूर एव[2] 'चरन्', ओदन मसद्दमानो वृत्र मनुगतौ 'अग्नीषोमौ' इच्छन् उपमन्त्रयामास। कथम्? हे 'अग्नीषोमौ!' युवां 'मम' स्वम् भवथः, 'युवयोरहं' स्वम् भवामि। यथाहं युवयोस्तथा 'एषः' वृत्रो 'न किञ्चन' किमपि न भवति, अतः 'कम्' कीदृक्प्रफलोपेतं 'दस्युं' 'वर्द्धयथ'? अतोऽमुं परित्यज्य मां प्रति 'उपावर्त्तेथाम्'। 'इति'-शब्दः उपमन्त्रणप्रकार-समाप्त्यर्थः[3] ॥ १३ ॥

'तौ होचतुरिति। अथ 'तौ' इन्द्रम् 'ऊचतुः'। 'ततः'

१— तैत्तिरीयसंहितायाञ्चैव मेव (२. ४. १२, २. ५. २.)।

२— 'दूराद् दूर एव'—इति ञ, भ।

३— तैत्तिरीयसंहितायामाम्नात मेवमेवोपमन्त्रणम् (तै० सं० २. ५. २.); अधिकन्तु तत्र श्रुत मित्येव प्रजापतितो वज्रलाभादिकञ्चेति।

वृत्रवदननिर्गमनात् 'आवयोः' 'किं' फलं लब्धं 'स्यात्'? 'इति'। स एव मुक्तः 'ताभ्याम्', 'एतम्' इदानीं विधीयमानम् 'एकादशकपालं पुरोडाशम्' अग्नीषोमदेवताकं कृत्वा निरूप्तवान्, तयोरिद मिति कल्पितवानित्यर्थः ॥

इदानीं तं यागं विधत्ते— "तस्मादिति। अग्नीषोमौ देवते यस्य, सः 'अग्नीषोमीयः[१]', एकादशसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः 'एकादशकपालः[२]' स भवेत्, पौर्णमास्यां कर्त्तव्यः ॥ १४ ॥

"तावेन मिति। अथ 'तौ' 'एनम्' इन्द्रं प्रत्युपावृत्तावभूताम्। 'तावनु' 'सर्वे' अपि वृत्रमुखान्तर्गताः 'देवाः' ('प्रेयुः') निरीयुः। तथा वृत्रेण भक्षिता विद्यायशोऽन्नश्रियः 'सर्वाः' अपीन्द्रं प्रति निर्गताः। 'यत्' 'इदम्' इदानीम्परिदृश्यमानप्रकार मिन्द्रस्य सर्वाधिपत्य मस्ति, तत् 'तेन' अग्नीषोमीयैकादशकपालयागेन 'इष्ट्वा' 'अभवत्'। उक्त मर्थं निगमयति— "एष उ इति। एष एव "त्वष्टुर्ह वै"-इत्याद्युपक्रम्य, "तेनेष्ट्वेन्द्र एतदभवत्"-इत्यन्तेनोक्त एव 'पौर्णमासस्य' पौर्णमास्या मसाधारणेनानुष्ठेयस्य[३] हविषो 'बन्धुः' बन्धकोऽर्थनियामकः, एतदेव ब्राह्मण मित्यर्थः ॥

१— "सास्य देवता (४. २. २४.)"-इत्यधिकारे "द्यावापृथिवी-शुनासीर-मरुत्वदग्नीषोम-वास्तोष्पति-गृहमेधाच्छ च"-इति पा० सू० ४. २. ३२। "देवताद्वन्द्वे च (पा० सू० ६. ३. २६.)"-इति, "अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः (८. ३. ८२.)"-इति पाणिनिसूत्रे चात्र स्मर्त्तव्ये।

२— "संस्कृतं भक्षाः"-इति पा० सू० ४. २. १६।

३— 'पौर्णमास्यां साधारण्येनानुष्ठेयस्य'-इति ज।

विहित मर्थं मनूद्य प्रशंसति— "यो हैवं विद्वानिति। अत्र यद्यपि पौर्णमासीशब्देन कालवाचिना तत्कालक्रियमाणं सर्वं कर्म्माभिधेयम्, तथाप्याग्नेयाष्टाकपालस्य साधारण्यात्, वाक्यशेषे श्रीप्रभृतेरेव फलत्वेन श्रवणाच्च, अग्नीषोमीय एकादशकपाल एव परिगृह्यते। 'यः' यजमानः 'एवम्' उक्त मर्थं 'विद्वान्' जानन्, 'पौर्णमासेन' पौर्णमास्यां क्रियमाणेनाग्नीषोमीयेन 'यजते' अनुतिष्ठति, सः 'एताम्' इन्द्रेणानुभूतां 'श्रियम्', तथाविधं यशोऽन्नञ्च प्राप्नोति ॥ १५ ॥

"तद्वैव खल्विति। अथ तदानीम्, अग्नीषोमादिनिर्गमनानन्तर मेव 'वृत्रो हतः' 'निष्पीतो दृतिरिव' चर्म्मनिर्म्मितपात्र मिव, स यथा 'संलीनः'[1] सङ्कुचितकुक्षिरिति[2] एवं संलीनो भूमावशयिष्ट ; तथा 'निर्धूतसक्तुका भस्त्रा' चर्म्ममयी संलीना, तद्वत् 'संलीनः' शेते ; कुक्षिगतानां सक्तुस्थानीयानां देवानाम्, उदकस्थानीयाना मसृगादीनाञ्च स्रावात् दृष्टान्तद्वयाभिधानम्। अथ शयानं वृत्रं हननेच्छया इन्द्रः शीघ्र माजगाम ॥ १६ ॥

"स होवाचेति। तं दृष्ट्वा वृत्रोऽब्रवीत्,— इदानीं मेतत् सर्वं त्वमेव भवसि, पूर्वं यदहं सर्व मभवम् ; अतो 'व्याकुर्वेव' शरीरं विविधम्, आ सर्वतो भग्नपर्य्यन्तं[3] कुरु, विदारयेत्यर्थः। 'अमुया' इदानीं मनूभूयमानप्रकारया स्थित्या 'मा भूवम्' सर्वदा न भवामि 'इति'। 'सः' एव मुक्तः इन्द्रः, तर्हि ममाशं भवेत्युवाच।

१— 'संल्लीनः'—इति ठ। एव मित्युत्तरत्रापि सर्वत्र।

२— 'सङ्कुचितकुक्षितनुः पतति'—इति ठ। ३— 'भग्नं'—इति ठ।

'तथा' अस्तु 'इति' उक्तम्। 'तम्' इन्द्रो 'द्वेधा' 'अन्वभिनत्' तदनुक्रमेण व्यदारयत्। तेन 'यत्' 'सौम्यं' श्रेष्ठं शुत मासीत् 'तं चन्द्रमसं चकार'। प्रतिनिर्देशापेक्षया पुंलिङ्गता। 'यत्' 'असुर्यम्' असुरेभ्यो हितम्[१] उच्छिष्ट मासीत्, 'तेन' 'इमाः' सर्वा अपि प्रजाः उदरप्रदेशेन अयुज्यत्[२], तद्रूपेणोपस्थापया- मासेत्यर्थः। यस्मादेवं 'तस्माद्' यः कश्चित् यदि वक्तव्यं भक्षयेत्, 'तर्हि' तदा सर्वेऽपि जनाः इदानीं 'वृत्र एतर्हि अन्नाद आसीत्' इत्याहुः'। प्रसिद्धेः सार्वत्रिकत्वप्रदर्शनाय दृष्टान्तः। उक्त मर्थं समर्थयते— "एतर्हीति। 'असौ' चन्द्रः पूर्वपक्षे 'आपूर्यते'-इति यत्, तत् 'इदं हि' कि मिदम्? तदाह— 'अस्मात्' 'लोकादेव' चन्द्रः 'आप्यायते'। अस्माल्लोकात् चन्द्रस्याप्यायनप्रकार मुपरिष्टाद् वक्ष्यते— "तदेन मञ्च ओषधिभ्यः सम्भृत्याहुतिभ्यो ऽधि जनयति, स एष आहुतिभ्यो जातः पश्चाद्दृशे"-इति[३]।

यदा ('इमाः') बुभुक्षिताः 'प्रजाः' 'अशन मिच्छन्ति', तदा 'अस्मा एव वृत्राय' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी[४], वृत्ररूपाय 'उदरायेव' 'बलिं हरन्ति'। अतो वृत्रभागविशेषस्यान्नरूपेण स्थापनं युक्त मित्यर्थः। "स यो हैव मिति ज्ञानफलम् ॥ १७ ॥

१— असुरशब्दस्य गवादिषु पाठात् "तस्मै हितम् (पा० सू० ५. १. ५.)"—इत्यर्थे "उ-गवादिभ्यो यत् (पा० सू० ५. १. २.)"—इति यत्। वस्तुतोऽत्र "असुरस्य स्वम् (पा० सू० ४. ४. १२३.)"—इति यदित्येव स्यात् सुवचम्। २— 'अयुध्यत्'—इति ज, ढ।
३— एतद्दिवैव काण्डे इत उपरिष्टाद् द्रष्टव्यम् (६. ४. १५.)।
४— पा० सू० २. ३. ६२ वा० १. (१५०९)।

प्रयाजानन्तर माज्यभागौ वक्तव्यावन्तरितौ, अतस्तौ अग्नीषोमीयपुरोडाशप्रसङ्गेन विधातु माह[1]—"ता उ हेति। वृत्रदेहात् 'अग्नीषोमावनु' निर्गताः सर्वाः 'देवताः' 'तौ' अग्नीषोमौ प्रतीद मब्रुवन्। यतो वृत्रदेहान्निर्गतयोर्युवयोरिदं पुरोडाशद्रव्यं प्रातिस्विकम्[2] अभूत्, अतो युवा मेव प्रभूतभागभाजौ भवथः, 'युवयोः' मध्ये 'अस्मान्' अपि 'अन्वाभजतम्' 'इति' ॥ १८ ॥

"तौ होचतुरिति। अथ 'तावुचतुः'— 'ततः' युष्मदनुप्रवेशाद् 'आवयोः किं स्यात्?' 'इति' उक्ता देवतास्तयोः हे अग्नीषोमौ! लोके यष्टारो 'यस्यै कस्यै च देवतायै' इन्द्रादिदेवतानां मध्ये यां काञ्चिद्देवतां प्रति 'हविः' 'निर्वपान्' निर्वपेयुः; तत्र च निरूप्तप्रधानदेवताभ्यः पूर्वम् 'आज्यस्य' आज्यं[3] 'यजान्' यजेयुः। इदानीं विधत्ते— "तस्मादिति। 'तस्माद्' देवैर्दत्तत्वात् यत्र निर्वपति, तत्र 'आज्यभागावग्नीषोमाभ्याम्' अनुष्ठेयौ।

आज्यभागौ प्रशंसति— "तन्न सौम्ये इति। पशुसोमयोराज्यभागौ 'न' कुर्यात्। निर्वापाभावादेव पशुसोमयोरप्राप्तस्य आज्यभागस्य पुनर्निषेधेनैष्टिक माज्यभागविधानं स्तूयते। यथा दशमाध्यायस्याष्टमे पादे द्वितीयाधिकरणे— "न सौम्येऽध्वर[4] इत्यत्र

१— 'प्रयाजानन्तरं वक्तव्यौ तावाज्यभागौ, अग्नीषोमीयपुरोडाशप्रसङ्गेन विधातु माह"—इति ढ-पाठः।

२— प्रातिस्विक मसाधारणधर्मे त्रिकाण्डः।

३— 'आज्यभागं'—इति ढ।

४— ४१८ पृ० ४ पं० द्रष्टव्यम्। एतदेव तदधिकरणस्य विषयवाक्यम्।

किं निषिध्यते, उत पर्युदस्यते, अथार्थवादः ? इति त्रिधा विकल्प्यार्थवाद इति राद्धान्तितम्[1]। सोमपश्वोस्तदप्राप्तौ कारण माह— "यस्मै कस्मै चेति। 'निर्वपानिति ह्यब्रुवन्' इति निर्वापस्य विशेषितत्वात् तयोस्तदभावादिति भावः ॥ १९ ॥

इदानीं ताभ्यां देवताभ्यः कृत मुपकारं दर्शयति— "सह्याग्नि-रित्यादिना, "अथ ह सोम इत्यादिना च। अग्निः सर्वदेवार्थ माहुत्याधारतालक्षणम्,— सोमस्तु सर्वदेवताना माहुतिलक्षणम्, उपकारं कृतवन्तौ। यस्मादेवं 'तस्मात्' वेदवादिनः अग्नेः सोमस्य च सर्वदेवतात्मकताम् 'आहुः' ॥ २० ॥ २१ ॥

"अथ यदिन्द्र इति। 'यद्' यस्माच्च 'इन्द्रे' 'सर्वे देवाः' 'तस्थानाः' स्थितवन्तः, अतः 'इन्द्रः सर्वा देवताः'। अत्र कारण माह— "इन्द्रज्येष्ठा देवा इतीति। ज्येष्ठत्वं तु "तावेन मुपावतन्तत-स्तावनु सर्वे देवाः"–इत्यादिनोक्तत्वात्[2] अवगन्तव्यम्। 'एतद्ध' एतेनैव खलु कारणेन सर्वेऽपि 'देवाः' 'त्रेधा' त्रिप्रकारेण अग्निसोमेन्द्रात्मकाः 'एकदेवत्याः' एकैकदेवतार्थाः 'अभवन्'। तादर्थ्ये यत् ॥

१— तथाहि जैमिनिसूत्रम्— "अपूर्वे चार्थवादः स्यात्"–इति मी० द० जै० सू० १० अ० ८ पा० ५ सूत्रम् (८ अधि०)। "यथा 'आदित्यो यूपः'–इति अञ्जने कृते तेजस्सामान्यादुच्यते, एव मिहापि पश्वो राज्यभागौ कथं न क्रियेता मिति तदर्था प्रशंसा"–इति च तत्र तद्भाष्योपसंहारः (शा० भा०)।

२— अस्मिन्नेव ब्राह्मणे पुरस्ताद् (४१६ पृ० १५ कं०) द्रष्टव्यम्।

उक्तार्थज्ञं प्रशंसति— "स य इति । अग्न्यादीना मेकदेवत्व-लक्षणश्रेष्ठत्वपरिज्ञानेन स्वय मपि स्वकीयानां मध्ये एक एव 'श्रेष्ठो भवति' ॥ २२ ॥

आज्यभागोपांशुयाजपुरोडाशानां यदग्नीषोमदेवताकत्व मस्ति, तत् प्रशंसितु माह— "द्वयं वा इत्यादि । लोके पदार्थाः सर्वेऽपि शुष्कार्द्रभावेन द्विविधाः ; अतः तृतीयविधस्याभावाद् 'यच्छुष्कं तदाग्नेयम्' भविष्यति, 'यच्चार्द्रं तत्सौम्यम्' । अतो लोके विद्यमानं वस्तुद्वय मेव अस्मादेव कारणात् अग्नीषोमयोर्योगेन स माप्तं भविष्यति । 'किम्' 'एतावद्' बहु 'क्रियते' 'इति' ब्रह्मवादिना-क्षेप्यम् । एतावदिति सङ्क्षेपेणोक्तस्य विवरणम्— "अग्नीषोमयो-रिति । अग्नीषोमयोरेवाज्यभागावित्यादित्रयाणा मपि प्रदानस्योप-पत्ति माह— "अग्नीषोमयोरित्यादिना । 'एतावती' सूर्यचन्द्रादि-भेदेन त्रिधा[1] 'विभूतिः' । विभवो[2] बहुभावः । विभूतिरित्यस्य व्याख्यानम्— "प्रजातिरिति । 'प्रजातिः' प्रकर्षेणोत्पत्तिः ॥ २३ ॥

सूर्यादियुगलत्रयस्याग्नीषोमात्मकतां विभज्य योजयति— "सूर्य एवेति । सूर्याक्रोश्चन्द्रराव्योश्चाग्निसोमात्मकताया मुष्णत्वशीतत्वे हेतू । आपूर्यमाणपक्षस्याग्नेयत्व मग्नेर्भिन्नस्य सवितुः किरणाना मनुक्रमेण चन्द्रमस्यनुप्रवेशात् ; अपक्षीयमाणपक्षस्य सौम्यत्वञ्च क्रमेण सूर्यांशापनये सति स्वकीयकारणोपवापादिति[3] द्रष्टव्यम् ॥ २४ ॥

अस्त्वेवं किं तत इत्यत आह— "आज्यभागाभ्या मेवेति । अत-

१— 'त्रेधा'—इति ठ। २— 'विभावो'—इति ठ।

३— 'स्वकीयकिरणोपवापादिति'—इति च पाठो डा०-वेबरेण वृतः।

स्त्रिविधविभूत्याप्तये त्रयाणा मपि यागाना मग्नीषोमीयत्वं युक्त मिति केचिदाहुः ॥ २५ ॥

"तद्ध होवाचेति। 'आसुरिः' त्वेवम् 'उवाच'[1]। उभयेषु त्रिषु यागेष्वाज्यभागाभ्या मेव सूर्याद्दोऽर्द्धमासयुगलत्रयात्मकासु[2] त्रिविधासु विभूतिषु 'यतमे वा यतमे वा' 'द्वे' वस्तुनी, 'यतमे वा' अहोरात्र-रूपे वा, शुक्लकृष्णपक्षरूपे वा, द्वे 'आप्नोति'। वीप्सया त्रिविधान्यपि युगलानि परिगृह्यन्ते। आज्यभागपुरोडाशाभ्यां अग्नीषोमाग्नीषोम-देवताकाना मप्येवं त्रिष्वपि यागेष्वेकैकेनैव त्रिविधा मप्यग्नीषो-मयोर्विभूति माप्तवान्[3] भवतीति[4] 'आसुरिः' आचार्यो मन्यते।

आसुरिपक्षं निगमयति— "तस्मादिति। 'तस्माद्' यस्मादेकैकेन सर्वविभूतिराप्ता भवति, तस्मात् कारणात् 'एतावत्' यागत्रय मप्यग्नीषोमीय मेव 'क्रियते' ॥ २६ ॥

अथाज्यभागादियागत्रयद्रव्ययोराज्यपुरोडाशयोरेकदेवतात्वप्रयुक्तं जामितादोष माक्षिप्य द्रव्यमन्त्रधर्म्माणां भेदेन तत्परिहरति— "तदाहुरित्यादिना। आज्यपुरोडाशस्य प्रदान मिति शेषः। अथवा 'आज्यस्य' 'पुरोडाशस्य' वा पशावपि 'अग्नीषोमयोः' एव दीयत इत्यर्थः। कथ मेतावता जामितेति, तत्राह— "यदिति। एकरूपं 'यद्' वस्तुद्वयम्, तद्विलक्षणेन वस्त्वन्तरेणाव्यवहितम्; 'तेन' अव्यव-

१— 'आसुरिराचार्यस्त्वेवं मन्यते'—इति ठ।

२— 'सूर्याद्दोऽर्द्धमासयुगलत्रयात् सकलासु'—इति ज, झ।

३— 'त्रिविधा अप्यग्नीषोमयोर्विभूतीराप्तवान्'—इति ज।

४— 'भवति'—इत्यन्त एवात्रत्यग्रन्थो ठ-पुस्तके।

धानेन तद्वस्तु 'जामि' भवति। अत्र तु व्यवधान मात्रेयेन 'अनेन' वक्ष्यमाणेन च खल्वजामि। केनेति, उच्यते— 'आज्यस्य' द्रव्यस्य 'इतरम्' इतरत् कर्म उपांशुयाजाख्यम्; तथा 'पुरोडाशस्येतरं' आज्याख्यम्[१]; अन्योऽन्यापेक्षयोरुभयोरितरत्वम्। "अन्यदिवेति। द्रव्यभेदादेकदेवत्य मपि कर्मद्वयम् 'अन्यदिवान्यदिव' भवतीत्यर्थः; अतोऽन्ययोर्न जामितास्ति। द्वितीयः परिहारः— आज्यभागः प्रधानद्वयं वेति कोटिद्वयं विषयीकृत्य प्रवृत्त इति द्रष्टव्यम्[२]। मन्त्रभेदेन चाज्यभागप्रधानद्वययोरजामित्वम्[३]; प्रधानद्वययोः 'जुषाणः'—इत्यस्यासम्भवात्। यद्यप्याज्यभागप्रधानयोर्देवतैक्यम्, तथाप्याज्यभागस्य 'ऋचम्' "अग्निर्वृत्राणि"—"त्वं सोमासि"-इत्यादिका मनुवाक्यां कृत्वा, "जुषाणो अग्निराज्यस्य वेतु"-"जुषाणः सोमः"-इति 'जुषाणेन यजति'[४]; प्रधानाभ्यां तु क्रमेण "अग्नीषोमा यो अद्य वाम्[५]"—"अग्नीषोमा सवेदसा[६]"-इत्यनूच्य, "आन्यं दिवो मातरिश्वा जभार[७]"-"युव मेतानि[८]"-इत्यृग्भ्यां यजति। "अन्यदिवेत्यादि। पूर्ववत्[९] न दोषः। तथाज्यपुरोडाशयोरुपांशुत्वोच्चैस्त्व-

१— 'धानाख्यम्'—इति भ, ठ।
२— द्वितीय इत्यादिग्रन्थो ठ-पुस्तके नास्ति।
३— मन्त्रेत्यादिग्रन्थो ज-पुस्तके नास्ति।
४— तै० ब्रा० ३. ५. ६. १, २ सग्निरस्कौ मन्त्रौ द्रष्टव्यौ।
५— ऋ० सं० १. ९३. २।
६— ऋ० सं० १. ९३. ९। तै० ब्रा० ३. ५. ७. ४ (क)।
७— ऋ० सं० १. ९३. ६।
८— ऋ० सं० १. ९३. ५। तै० ब्रा० ३. ५. ७. ४ (ख)।
९— ५ पंक्तिर्द्रष्टव्या।

भेदादप्यजामित्वम्। "तावब्रूतादग्नीषोमावाज्यस्यैव तावुपांशु पौर्णमास्यां यजन्निति-श्रुत्यन्तरात् उपांशुत्वविधानं युक्तम्। विहित माज्यस्योपांशुत्वं प्रशंसति—"स यदुपांश्विति। उपांशुत्वस्यानिरुक्तत्वात्, प्रजापतेरपि सर्वात्मकत्वेन तथात्वात्, प्रजापतिरूपत्वम्; 'तस्मात्' उपांशोः प्रजापतिरूपत्वात् 'तस्य' प्रजापतेः उचिता मनुष्टुप्छन्दस्काम् "अग्नीषोमा यो अद्य वाम्"-मित्येताम् 'अनुवाक्याम्' अनुब्रूते। एतावता कथं साम्यप्रतीतिरित्यत आह— "वाग्घीति। "अनुष्टुप् च वै मन्नदग्नश्च समभवताᳺ सानुष्टुप् चतुरुत्तराणि छन्दांस्यसृजत"-इति सामब्राह्मणे[१] श्रवणादनुष्टुभो वाग्रूपत्वम्। ततोऽपि किं मित्यत आह— "वाग्घि प्रजापतिरिति। "आश्रावयास्तुश्रौषडित्यादि— "एष वै मन्नदग्नः प्रजापतिरितिश्रुतेः[१] प्रजापतिरूपत्वम् ॥ २७ ॥

सिद्धवद्अनुवदत मुपांशुयाज मिदानीं सार्थवादं विदधाति— "एतेन वै देवा इति। 'एतेन' 'उपांशुयाजेन' 'असुराणां' मध्ये 'यं-यम्' असुरं हन्तु मैच्छन्, 'तं-तम्' 'उपत्सर्य' उपपार्श्वे च गत्वा, उच्चैरुच्चार्यमाणेन वषट्काराख्येन च 'वज्रेण' 'अघ्नन्'। वषट्कारस्य शत्रुशिरश्छेदनसाधनत्वात् वज्रत्वम्। "तथो एवेत्यादि स्पष्टम्। तस्मात् उपांशुयाजं यजेदिति विधिः। उपांश्विज्यते देवता अत्र यागे इति 'उपांशुयाजः' ॥ २८ ॥

आज्यभागोपांशुयाजयोर्जामितापरिहाराय याज्यापुरोऽनुवाक्ययोः वैलक्षण्य मुक्तम्, तदेव विधाय प्रशंसति[३]— "स वा ऋच मनूच्य

१— सा० ब्रा० १प्र० २ख० द्रष्टव्यम्।
२— पुरस्तात् टीप्पन्यां द्रष्टव्यम् (२५२ पृ०)।
३— वैलक्षण्य मुक्त्वा प्रशंसति'-इति ढ।

जुषाणेनेत्यादिना। उदाहृतौ जुषाणशब्दयुक्तौ मन्त्रौ[1], 'तत्' तादृक् अनुष्ठानम् 'अनु', तत्सामर्थ्यादित्यर्थः। 'अन्यतरतः' तयोरन्यत्र च्छक्करणात् एतत्कर्म 'अन्यतरतः' 'अस्थि' अस्थिवद् दृढं करोति। तस्मात् अन्यतरत च्छक्करणं युक्त मित्यर्थः॥ २९॥

"अथर्चं मनूच्यर्चेति। एवम् 'ऋच मनूच्य ऋचा'-इत्येतद्व्याख्येऽयम्। 'उभयतोदन्ताः' पुरुषाश्वादयः प्रसिद्धाः। द्विविधप्रजाव्यतिरेकेण प्रजान्तराभावात् सर्वप्रजालाभाय याज्यानुवाक्यायुगलयोरुक्तं वैलक्षण्यम्॥

उक्तार्थज्ञानपूर्वकानुष्ठानं प्रशंसति— "स य इति। अग्नीषोमयोः प्रजापतिसूर्यसोमादिरूपं त्रिविधवैभवम्, तदाप्तिकारण माज्यभागोपांशुयाजाग्नीषोमीयपुरोडाशाख्यं यागत्रय मनुतिष्ठतीत्यर्थः॥ ३०॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥

पक्षान्तर माह— "स वा उत्तरा मिति। न पूर्वां पौर्णमासी मुपवसेत्, उत्तरा मेव। उत्तरोपवासपक्षे गुण माह— "अथ य उत्तरा मिति। यथा कश्चित्परराष्ट्रं प्राप्य प्रतिमुखं पलायमानं हननोद्योगरहितं सम्यक् चूर्णितं करोति, तदुत्तरं पेषण मप्येवं भवति; प्रतिनिवृत्तस्योत्तरपक्षस्याक्रान्तप्रायत्वात्। "य उत्तरा मिति पुनरुपसंहारः॥ ३३॥

इत्थं पक्षान्तरं सोपपत्तिक मभिधाय प्रथमं पक्षं सिद्धान्तयितुं पुनरुपादत्ते— "स वै सम्प्रत्येवोपवसेदिति।

१— इहैव पुरस्तात् प्रदर्शितौ (४३७ पृ० ११ पं०)।

ननु द्वितीयपक्षानादरे किं कारण मिति, तदाह— "यथा वा अन्यस्येति। 'यथा' कश्चिन्मन्दोऽन्येन पूर्व मेव पातितम्, पुनः स्वयम् 'पिंष्यात्', 'एवं' 'तत्' उत्तरपेषणं भवति; स्वत एव प्रतिनिवृत्तस्य पक्षस्य स्वेनाक्रान्तत्वात्।

उत्तरानादरे कारणान्तर माह— "सोऽन्यस्यैवेति। किञ्च उत्तरोपवासी 'अन्यस्य' अन्येन यत्कृतं कार्यं तस्य 'अनुकरः' अनुकारी, कृतस्यैव कार्यस्य पुनः करणशीलो भवति। तथा 'अन्यस्य उपावसायी' अन्येनाध्यवसितस्य पुनरध्यवसायी 'भवति'। सम्प्रति उपवसन्तं दृष्ट्वा, तदनुकर्त्तुं स्वय मपि परेद्युः असावुपवसतीत्येवं प्रतिभानात्। 'तस्माद् सम्प्रति'-इति स्वपक्षनिगमनम् ॥ २ ४ ॥

सम्प्रतिपक्ष मेव सिद्धान्तयितु माख्यायिका माह— "प्रजापतेर्हेति। पुरा 'प्रजाः' सृष्टवतः 'प्रजापतेः' सन्धयो विस्रस्ता आसन् किल। ननु कः प्रजापतिः? कानि पर्वाणि? इति उच्यते— संवत्सरे सकलप्रजोत्पत्तेः 'सः संवत्सर एव प्रजापतिः'; 'तस्य' कालात्मकस्य 'पर्वाणि' 'अहोरात्रयोः सन्धी' प्रातस्सायङ्कालौ। तथा एतौ 'सन्धी' 'पौर्णमासी च अमावास्या च' कालौ। 'ऋतुमुखानि' वसन्तादीनि, तानि विस्रस्तानि ॥ २ ५ ॥

"स विस्रस्तैरिति। 'सः' विस्रस्तपर्वा 'संहातुं' सङ्गतो भवितुं शक्तो माभूत्। 'तम्' अशक्तम् 'एतैर्हविर्यज्ञैः' 'देवाः' 'अभिषज्यन्' भेषज मकुर्वन्। सोमव्यतिरिक्ताज्यपुरोडाशादिसाध्या[1] 'हविर्यज्ञाः'। विभज्य योजयति— सायं प्रातश्च क्रियमाणेन 'अग्निहोत्रेण'

१— 'सोमव्यतिरिक्तपुरोडाशादिसाध्या'-इति ठ।

'अहोरात्रयोः सन्धौ' एतदात्मकं प्रजापतेः 'तत् पर्व' चिकित्सन्, 'समदधुः' समाहित मकुर्वन्। तथा 'पौर्णमासीञ्चामावास्याञ्च' पौर्णमास्यमावास्यारूपे पर्वणी वैश्वदेवादि-'चातुर्मास्यैरेव' वसन्तादि-'ऋतुमुखानि' 'समदधुः' ॥ २६ ॥

"स सᳬंहितैरिति। 'सः' एव कालात्मकः प्रजापतिः दृढपर्वा[१], संवत्सरमध्ये यदन्नं व्रीह्यादिरूपं पक्वं भवति, तत् सर्वम् 'अभि'-लक्ष्य भोक्तु मुत्थितवान्; कालावयवानां विच्छेदाभावात् तत्तत्कालोचितमन्नं भोगयोग्य मासीदित्यर्थः ॥

इदानी मुपवासयोग्यं पर्व विधत्ते— "सम्प्रतीति। 'सम्प्रति ह्येव' पर्वविस्रंसनसमकाल एव 'प्रजापतेः पर्व' सम्प्रति उपवसन् चिकित्सितवान् भवति; तथैव सम्प्रत्युपवासिनं रक्षति; प्रजापतिवत् स्वय मपि सर्वान्नादो भवति ॥

"य एवं विद्वान्"-इति उपसंहारः। "तस्मादिति स्वाभिमतपक्षनिगमनम्। कात्यायनस्तु ब्राह्मणे सोपपत्तिकाभिधान मभिप्रेत्य पक्षद्वय मपि विकल्पेनोवाच— "पूर्वां पौर्णमासी मुपवसेत्, उत्तरां वा"-इति[२] ॥ २७ ॥

आज्यभागस्थाननियम माह— "चक्षुषी ह वा इति। 'यत्' यतः 'आज्यभागौ' चक्षुःस्थानीयौ, अतः 'पुरस्तात्' कर्त्तव्यौ; तयोः पुरस्तात्करणेन 'यज्ञस्य चक्षुषी' 'पुरस्तात्' कृतवान् भवति। यतो

१— 'पश्चात् 'सः' दृढपर्वा'—इत्येतावदेव ञ-झ-पुस्तकयोः।

२— का० श्रौ० सू० २.१.१। इहैवोपरिष्टाद् (६.२.२.१८)

यज्ञे ते पुरस्तात् क्रियेते, अत इदानी मपि प्राणिनां 'चक्षुषी पुरस्ताद्' वर्त्तेते ॥ २८ ॥

अत्र केषाञ्चित् पक्ष माह— "उत्तरार्द्धपूर्वार्द्धं इति। तेषा मभिप्राय माह— "एतदिति। 'एतत्' एतेन, पूर्वभागेऽपि उत्तर-दक्षिणभागयोर्होमेन 'पुरस्तात्' साक्षात् 'चक्षुषी' स्थान एव स्थापयाम इति ॥

अस्य पक्षस्य दुरवगमत्व माशङ्क्य पूर्वोक्त मेव पक्षं सिद्धान्तयति— "तदु तदेत्यादिना। 'अविज्ञान्य मिव' विज्ञानेन हीन मिव, वैषम्याभावेन साक्षात् स्थानविज्ञानस्याशक्यत्वात् तस्य। कस्य पुरस्तादित्यत आह— "हवींषीति। यागशरीररूपस्य द्रव्यत्यागात्मकत्वात् यत्र प्रधानानि हवींषि हूयन्ते, तेषां पुरोभागमात्रपवनात् स्वस्थाने चक्षुःस्थानं भवतीत्यर्थः। उक्तपुरोभागविशेष[1] माह— "यत्रो एवेति। उत्तरपूर्वार्द्धादिस्थान मनपेक्ष्य प्रधानहविःपुरोभागे 'यत्र' कुत्राग्नौ समिद्धे होतव्यम्; तथा सति 'आहुतयः' अपि 'समृद्धाः' स्युः। अत्र कात्यायनः— "आग्नेय मुत्तरपूर्वार्द्धे, दक्षिणपूर्वार्द्धे सौम्यं, समिद्धतमे वा"-इति[2] ॥ २९ ॥

आज्यभागयाज्यानुवाक्ययोर्यादृग् जुषाणवैलक्षण्यं पूर्व मुक्तम्[3], तदपि तयोश्चक्षुष्ट्वप्रयुक्त मित्याह— "स वा ऋच मनूच्येति। 'अस्थन्' अस्थनि, मुखे अस्थिमये सति ऋग्जुषयोः[4] काठिन्यमृदुत्वात्

१— 'उक्तहविःपुरोभागे विशेष'-इति ठ।

२— का० श्रौ० सू० ३. ३. १७. २०, २१, २२।

३— इहैव पुरस्तात् २७ कण्डी द्रष्टव्या (४२० पृ०)।

४— 'ऋग्जुषाज्ययोः'-इति भ, 'ऋग्यजुषोः'-इति ठ।

साम्यादस्यानस्याप्यात्मता। यद्वै यज्ञस्य समाम्नातेन यजुषा[1] क्रियते, तत् शिथिलितम्; यदृचा तद् दृढ मिति। 'ऋचा' "अग्नि-र्वृत्राणि"-इत्यादिकया, 'यजुषा' "जुषाणो अग्निर्जुषाणः सोमः"— इति, ऋग्यजुषोश्च मृदुशिथिलत्वे समाम्नाते। उक्तप्रकारता मथान्य-भावे दोषदर्शनेन समर्थयते— "यद्वच मनूच्येति। अप्यृचावेव कुर्वन्, प्राणिनां यज्ञस्य वा 'अक्षि' अक्षिस्थानं मुखम् केवलम् 'कुर्यात्', 'न चक्षुः, चक्षुस्तु वर्जयत्येव ॥ ४० ॥

आग्नेयसौम्ययोराज्यभागयोर्यज्ञचक्षुष्ट्वं लौकिकचक्षुस्साम्येन सम-र्थयते— "ते वा एते इति। 'ते' चक्षुषी प्रत्येकम् 'अग्नीषोमयोः रूपम्' 'अन्वायत्ते' अनुप्राप्ते। कथम्? चक्षुषि 'यच्छुक्लं तदाग्नेयम्' सितभास्वरत्वसाम्यात्; चन्द्रमसि कार्ष्ण्यस्य वृद्ध्यनुसारेण स्फुटं प्रतिभासात् 'यत् कृष्णं तत् सौम्यम्'।

अथ "आग्नेयः कृष्णग्रीवः"-इत्यादिषु[2] कार्ष्ण्यस्याग्नेयत्वश्रवणात्, अर्चिमध्यस्य प्रकाशकाग्निधर्मत्वाच्च; सोमे भूयसः शौक्ल्यस्य दर्शनाच्च उक्तवैपरीत्य माशङ्क्याह— "यदि वेतरथेति।

इदानीं दर्शनादर्शनांशभेदेनाग्नीषोमात्मकता माह— "यदेव वीक्षत इति। 'यदेव' चक्षुरुन्मीलनकाले सर्वं पश्यति। एतदुप-पादयति— "शुष्क इवेति। सर्वं मपि वस्त्वग्निसम्बन्धे शुष्कं भवतीति प्रसिद्धम्। स्वपितिरप्यदर्शन मुपलक्षयति— "यदेवेति। दर्शनं न

१— 'चक्षुषी'—इति ज, झ।

२— य० वा० सं० २९. २८। विधानञ्चास्यैव १३. ५. १. ६।

करोतीत्यर्थः । 'सुषुपुषः' सुप्तवतः । स्वपेः क्वसुः[१] । सोमोऽपि आर्द्र-प्रस्रवः; आप्यमण्डलत्वात् ॥

वेदितुः प्रशंसा— "आजरस मिति । वयोहानिपर्यन्तं 'चक्षुष्मान् भवति' इत्यर्थः[२] । 'अमुष्मिन्' स्वर्गलोकेऽपि 'सचक्षुः' एव 'सम्भवति', आज्यभागयोः चक्षुष्ट्व-वेदिता ॥ ४१ ॥ २ ॥ [६. ३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे षष्ठाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

इन्द्रो ह यत्र वृत्राय व्वज्रं प्रजहार। सोऽबलीयान् मन्यमानो नास्तृषीतीव बिभ्यन्निलयाञ्चक्रे स पराः परावतो जगाम देवा ह वै व्विदाञ्चक्रुर्हतो वै वृत्रो-ऽथेन्द्रो न्यलेष्टेति ॥ १ ॥

त मन्वेष्टुं दध्रिरे। अग्निर्द्देवतानाᳬं हिरण्यस्तूप ऽऋषीणां बृहतीश्छन्दसां त मग्निरनुविवेद तेनैताᳬं रात्रिᳬं सहाजगाम स वै देवानां व्वसुर्व्वीरो ह्येषाम् ॥ २ ॥

ते देवा ऽअब्रुवन्। अमा* वै नोऽद्य व्वसुर्व्वसति

१— पा० सू० ३. २. १०७; ६. १. १५।

२— 'वयोहानिपर्यन्तं चक्षुर्मोघं न भवति'—इति ढ।

* 'नमा'—इति क, ख, म।

यो नः प्रावात्सीदिति ताभ्या मेतद्यथा भ्रातृभ्यां वा सखिभ्यां वा सहागताभ्याᳬ समानु मोदनं पचेदजं वा तदुह मानुषᳬ हविर्द्देवाना मेव माभ्या मेतत्समानᳬ हविर्न्निरवपन्नैन्द्राग्नं द्वादशकपालं पुरोडाशं तस्मादै-न्द्राग्नो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति ॥ ३ ॥

स इन्द्रोऽब्रवीत्। यच वै व्वृत्राय व्वज्रं प्राहरं तद्यस्मये स कृश इवास्मि* न वै मेदं धिनोति यन्मा धिनवत्तन्मे कुरुतेति तथेति देवा अब्रुवन् ॥ ४ ॥

ते देवा अब्रुवन्। न वा इम मन्यत्सोमाद्धिनु-यात्सोम मेवास्मै सम्भरामेति तस्मै सोमᳬ समभरन्नेष वै सोमो राजा देवाना मन्नं यच्चन्द्रमाः स यत्रैष एताᳬ रात्रिं न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृशे तदिमं लोक मागच्छति स इहैवापश्चौषधीश्च प्रविशति स वै देवानां व्वस्वन्नᳬ ह्येषां तद्यदेष एताᳬ रात्रि मिहामा व्वसति तस्मादमावास्या नाम ॥ ५ ॥

तं गोभिरनुविद्याप्य समभरन्। यदोषधीराश्नंस्त-दोषधिभ्यो यदपोऽपिबंस्तदद्भ्यस्त मेवᳬ सम्भृत्यातच्य तीव्रीकृत्य त मस्मै प्रायच्छन् ॥ ६ ॥

सोऽब्रवीत्। हिनोत्येव† मेदं नेव तु मयि श्रयते

* 'इवास्मिन्'—इति क। † 'धिनोत्येव'— इति ग, च

यथेदं* मयि श्रयातै तथोपजानीतेति तꣳ शृतेनैवा-
श्रयन् ॥ ७ ॥

तद्वा ऽएतत्। समानमेव सत् पय ऽएव सदिन्द्र-
स्यैव सत्तत्पुनर्नानेवाचक्षते। यदब्रवीद्धिनोति मेति
तस्माद्दध्यथ यदेनꣳ शृतेनैवाश्रयंस्तस्माच्छृतꣳ ॥ ८† ॥

स यथाꣳशुराप्यायेत। एव माप्यायतेऽप पाप्मानꣳ
हरिमाणं मह्तैष ऽउ ऽआमावास्यस्य बन्धुः स यो
हैवं विद्वान्त्सन्नयत्येवꣳ हैव प्रजया पशुभिराप्यायते
ऽप पाप्मानꣳ हते तस्माद्वै सन्नयेत् ॥ ९ ॥

तदाहुः। नासोमयाजी सन्नयेत्सोमाहुतिर्वा ऽएषा
सानवरुद्धासोमयाजिनस्तस्मान्नासोमयाजी सन्नयेदिति॥
१० ॥

तदु समेव नयेत्। नन्वचान्तरेण शुश्रुम सोमेन नु
मा याजयताथ म ऽएतदाप्यायनꣳ सम्भरिष्यथेत्यब्रवी-
दिति न वै मेदं धिनोति यन्मा धिनवत्तन्मे कुरुतेति
तस्मा ऽएतदाप्यायनꣳ समभरंस्तस्मादप्यसोमयाजी
समेव नयेत् ॥ ११ ॥

वार्त्रघ्नं वै पौर्णमासम्। इन्द्रो ह्येतेन वृत्र मह्न्नथै-

---

‡ 'यथेद'–इति च-पाठो नूनं मुद्राकरप्रमादजः।

* इह "अर्द्धप्रपाठकः"–इति ख-ग-पुस्तकयोः।

तदेव वृत्रहत्यं यदामावास्यं वृत्रंᳬ ह्यस्मा ऽएतज्जघ्नुष ऽआप्यायन मकुर्व्वन् ॥ १२ ॥

तद्वा ऽएतदेव वार्त्रघ्नम्। यत्पौर्णमास मथैष ऽएव वृत्रो यच्चन्द्रमाः स यत्रैष ऽएताᳬ रात्रिं न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृशे तदेन मेतेन सर्व्वᳬ हन्ति नास्य किञ्चन परिशिनष्टि सर्व्वᳬ ह वै पाप्मानᳬ हन्ति न पाप्मनः किञ्चन परिशिनष्टि य ऽएव मेतद्वेद ॥ १३ ॥

तद्धैके दृष्ट्वोपवसन्ति। श्वो नोदेतेत्यदो ह्येव देवाना मविक्षीण मन्नं भवत्यथैभ्यो व्वय मित ऽउप प्रदास्याम ऽइति तद्धि समृद्धं यदक्षीण ऽएव पूर्वस्मिन्नन्नेऽथापर मन्न मागच्छति स ह बह्वन्न ऽएव भवत्यसोमयाजी तु क्षीरयाज्यदो ह्येव सोमो राजा भवति ॥ १४ ॥

अथ यथैव पुरा। केवलीरोषधीरश्नन्ति केवलीरपः पिबन्ति ताः केवल मेव पयो दुह्र ऽएवं तदेष वै सोमो राजा देवाना मन्नं यच्चन्द्रमाः स यत्रैष ऽएताᳬ रात्रिन्न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृशे तदिमं लोक मागच्छति स ऽइहाप ऽश्चौषधीश्च प्रविशति तदेन मद्भ्य ऽओषधिभ्यः। सम्भृत्याहुतिभ्योऽधि जनयति स ऽएष ऽआहुतिभ्यो जातः पश्चाद्ददृशे ॥ १५ ॥

तद्वा ऽएतद् । अविक्षीणमेव देवानामन्नाद्यं परिप्लवतेऽविक्षीणꣳ ह वा ऽअस्यास्मिंल्लोकेऽन्नं भवत्यक्षय्यममुष्मिंल्लोके सुकृतं य ऽएवमेतद्वेद ॥ १६ ॥

तद्वा ऽएताꣳ रात्रिम् । देवेभ्योऽन्नाद्यं प्रच्यवते तदिमं लोकमागच्छति ते देवा ऽअकामयन्त कथन्नु न ऽइदं पुनरागच्छेत्कथन्न ऽइदं पुरागेव न प्रणश्येदिति तद्य ऽएव सन्नुयन्ति तेष्वाशꣳसन्त ऽएत एव नः सम्भृत्य प्रदास्यन्तीत्याह वा ऽअस्मिन्त्स्वाश्च निष्ठ्याश्च शꣳसन्ते य ऽएवमेतद्वेद यो वै परमतां गच्छति* तस्मिन्नाशꣳसन्ते† ॥ १७ ॥

तद्वा ऽएष ऽएवेन्द्रः । य ऽएष तपत्यथैष ऽएव वृत्रो यच्चन्द्रमाः सोऽस्यैष भ्रातृव्यजन्मेव तस्माद्यद्यपि पुरा व्विदूरमिवोदितोऽथैनमेताꣳ रात्रिमुपैव न्याप्लवते सोऽस्य व्यात्तमापद्यते ॥ १८ ॥

तं ग्रसित्वोदेति । स न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृशे ग्रसते ह वै द्विषन्तं भ्रातृव्यमयमेवास्ति नास्य सपत्नाः सन्तीत्याहुर्य ऽएवमेतद्वेद ॥ १९ ॥

तं निर्धीय निरस्यति । स ऽएष धीतः पश्चाद्ददृशे स पुनराप्यायते स ऽएतस्यैवान्नाद्याय पुनराप्यायते

---

* 'गच्छति'—इति च । † 'प्रꣳसन्ति'—इति क ।

यदि ह वा ऽअस्य द्विषन् भ्रातृव्यो व्वणिज्यया वा केनचिद्वा सम्भवत्येतस्य हैवान्नाद्याय पुनः सम्भवति य ऽएवं मेतद्वेद ॥ २० ॥

तद्धैके महेन्द्रायेति कुर्व्वन्ति। इन्द्रो* वा ऽएष पुरा व्वृत्रस्य व्वधा†दथ व्वृत्रꣳ हत्वा यथा महाराजो व्विजिग्यान ऽएवं महेन्द्रोऽभवत्तस्मान्महेन्द्रायेति तदिन्द्रायेत्येव कुर्यादिन्द्रो वा ऽएष पुरा व्वृत्रस्य व्वधा‡दिन्द्रो व्वृत्रं जघ्निवांस्तस्मादिन्द्रायेत्येव कुर्यात् ॥ २१ ॥ ३ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [६. ४.] ॥

अथामावास्यानि हवींषि विधातु माख्यायिका माह— “इन्द्रो ह यत्रेति। ‘यत्र’ यस्मिन् देशे ‘इन्द्रः’ ‘वृत्राय’ वृत्रवधार्थं ‘वज्रं’ ‘प्रजहार’, तदा स्वयं बलवान् सन्नपि ‘अबलीयान्’ अह मिति मत्वा ‘नास्तृषि’। “स्तृञ् हिंसायाम्[१]”, लुङ्[२]। अहं न हिंसितवानस्मीति भीतः सन् पुनर्बाधशङ्कया निलीनोऽभूत्। एतदेवाह— ‘पराः परावतो जगाम’ अत्यन्तं विप्रकृष्टदेशं गतवान्। परावदिति

* ‘तद्धैके। महेन्द्रायेतिं कुर्व्वन्तीन्द्रो’—इति ग, च।

†, ‡ ‘बधा’—इति च।

१— ‘स्तृणाति’—इत्यस्य बधकर्म्मसु पाठात्। निघ० २. १९. १२।

२— पा० सू० ३. २. ११० ; ३. ४. ६।

दूरनाम[1]। तस्य "उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे"-इति[2] मतुप्। ततो 'देवाः' वृत्रे हते 'इन्द्रः' तज्जीवनशङ्कया कुत्र विलीनः? 'इति' विदित्वा, (॥ १ ॥

"त मन्वेष्टु मिति।) अन्वेषणे मतिं कृत्वा देवऋषिच्छन्दसां मध्ये अग्निहिरण्यस्तूपऋत्याख्यास्त्रयोऽप्यन्वयिषुः। तत्र 'अग्निः' 'अनुविवेद' अनुसृत्यालब्धवान्। लब्धेनेन्द्रेण सह 'एतां' रात्रिं। रात्रिशब्दो दिनस्योपलक्षणः। अत्यन्तसंयोगे द्वितीया[3]। कृष्णपक्षमावास्यादिवसं सहोषितवान्। किं कारणं तत्र तस्य वास इति, तदाह— "स वा इति। 'सः' इन्द्रो 'देवानां' 'वसुः' धनरूपः[4], वासयिता वा[5]। एवं 'हि' यतः 'एषां' देवानां मध्ये 'वीरः', अतः तदागमनायाग्नेर्विलम्बो युक्तः। "इन्द्रो हि देवानां वसुः"-इति तैत्तिरीयके समानप्रकरणेऽभिधानात् "स वै"-इति तच्छब्देनेन्द्र एव परामृष्टव्यः ॥ २ ॥

ऐन्द्राग्नं द्वादशकपालं विधातु माह— "ते देवा इति। 'ते देवाः' 'नः' अस्माकं सम्बन्धी 'यः' इन्द्रः प्रवास मकरोत्, सः 'नः'

१— निघ० ३. २६. ५। निरु० ७. ७. ४; ११. ४. १४।

२— पा० सू० ५. १. ११८।

३— "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे"—इति पा० सू० २. ३. ५।

४— निरु० ६. २. ४।

५— "वसवो यद् विवसते सर्वम्। अग्निर्वसुभिर्वासव इति समाख्या; तस्मात् पृथिवीस्थाना। इन्द्रो वसुभिर्वासव इति समाख्या; तस्मान्मध्यमस्थाना। वसव आदित्यरश्मयः, विवासनात्; तस्माद् द्युस्थानाः"—इति निरु० १२. ४. ७।

'वसुः', 'अद्य' 'अमा' अग्निना सह 'वसति'-'इति' उक्त्वा, 'ताभ्यां' सखिभावेन सह वसद्भ्या मिन्द्राग्निभ्यां द्वादशकपालं हविरिति शेषः; प्रयच्छाम इत्यर्थः ॥

ननु देवताभेदेन हविर्भेदः किं न स्यात्? इत्यत आह— "यथा ज्ञातिभ्या मिति। परस्पर मुच्छिष्टता नास्तीत्यवगमयितुं ज्ञातिसख्योरुपन्यासः। 'समानम्' एक मेव पचति; पक्त्वा समानं प्रयच्छतीत्यर्थः। 'मानुषं' मनुष्येभ्यः कर्त्तव्यं सत्, उपकरण मिति शेषः। अस्त्वेवं देवानां कि मायात मित्याह— "हविर्देवाना मिति। 'देवानां' तु सहागतानां 'हविः समान मेव' उपकरण मित्यर्थः। एवं पूर्वाचारानुसारेणैव इदानीं विधत्ते— "तस्मादैन्द्राग्न इति ॥ २ ॥

अथ साम्नाय्यं विधातु माह— "स इन्द्र इत्यादिना। 'यत्र' यस्मिन् काले 'वज्रं' 'प्राहरम्' प्राक्षिपम्, तदा 'व्यस्मये' विस्मितो-ऽभवम्; विगतप्रबले स्मयदर्शनात्। यतः 'कृशोऽस्मि', तस्मात् 'इदं' कठिनं पुरोडाशं 'मा' मां 'न धिनोति' न प्रीणयति, अतो मम प्रीतिकरं हविः सम्पादयत 'इति' (॥ ४ ॥

"ते देवा इति।) उक्ता 'देवाः' 'इमम्' इन्द्रं प्रीणयितुं 'सोमादन्यत्' 'न' शक्नोतीति विचार्य, तस्मै 'सोम मेव' सम्भृतवन्तः। कथं सम्भरेयुरिति, तत्प्रकार उच्यते— "चन्द्रमा इति। 'यत्' योऽस्ति 'एषः' एवाभिषूयमाणः 'सोमो राजा', 'सः' एवोभयत-श्चन्द्रदर्शनरहितायां सम्पूर्णामावास्यायां भूलोक मागत्य अप्सु ओष-धीषु च प्रविशति। 'सः' प्रविष्ट एव चन्द्रमाः 'देवानां वसु'

देवधनम्। कुतः?[1] यतः 'एषां' ब्रीहियवसोमादिरूपेण 'अन्नं' भवति, अतो वसुरित्यर्थः ॥

चन्द्रमसोऽबोषधिसहवासप्रसङ्गात् 'अमावास्या'-शब्दं निर्वक्ति— "तद्यदेष इति। 'इह' भूलोके 'एतां रात्रिम्' अपरिदृष्टचन्द्रायां रात्रौ साकल्येन 'अमा वसति' अमा सह वसति; अबोषधि-चन्द्रमसा मस्यां तिथौ सहवासात् सा तिथिः 'अमावास्या नाम' अभवत् ॥ ५ ॥

"तं गोभिरिति। 'तम्' अनुप्रविष्टं सोमं 'गोभिः' अनुक्रमेण त्रिविधं स्थापयित्वा धारयित्वैव 'समभरन्'। तत्प्रकार माह— "यदोषधीरिति। 'ओषधीः' 'आश्नन्' अभक्षयन् गावः, 'तत्' तेन 'ओषधिभ्यः' सोम मभरन्। तथा अनुप्रविष्टसोमा अपः पिबन्ति गावः, तेन 'अद्भ्यः'; अबुपलक्षितानां तृणपयसां क्षीरतया परिणामादिति भावः। एवम्प्रकारेण सम्भरण मेव सोमस्य तीव्री-करणम्। अथवा 'तीव्रीकृत्य' अन्यत् आतञ्चनं कृत्वेत्यर्थः। अथ 'तं' सम्भृतम् 'अस्मै' इन्द्राय 'प्रायच्छन्' ॥ ६ ॥

"सोऽब्रवीदिति। 'सः' इन्द्रः स्वीकृत्येदम् 'अब्रवीत्'। 'इदं' हविः 'मा' मां 'धिनोत्येव'[2], ('तु') परन्तु 'मयि' 'नैव श्रयते' न तिष्ठति, न मात्म्यं भजत इत्यर्थः। अतो 'मयीदं' 'यथा' 'श्रयातै' श्रयेत, 'तथा' उपायं बुध्यध्व मिति। तेऽपि 'तम्' इन्द्रं 'शृतेनैव' पक्वक्षीरेणैव 'अश्रयम्'। यद्यपि तैत्तिरीयके प्रथमं शृतं पश्चाद्

१— ढ-पुस्तके नास्त्येतत् पदम्।

२— 'ह्विनोत्येव'—इत्येव बङ्गमूलपुस्तकपाठः।

दधीति[१] क्रमः, तथाप्यत्र सायम्प्रातर्दोहाभ्यां दधिपयसोः सम्भवात्[२] अनेन क्रमेणाभिधान मिति द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

तत् प्रशंसति— "तद्वा एतदिति । 'तत्' प्रथमतश्चन्द्रात्मकम् 'एतत्' शृतरूपेण परिणतम्, वस्तुतः 'समान मेव' एकरूप मेव ॥ ८ ॥

सान्नाय्यस्य सोमात्मकता मभिधाय, आप्यायनसाम्यादपि तदात्मकता माह— "स यथांशुरिति । 'अंशुः' सोमः, 'स यथा' आप्याययेत्, 'एवं' सान्नाय्य मपि । तथा पीतवतां 'पाप्मानम्' 'अप'हन्ति[३],— 'हरिमाण' शरीरहरितत्व मपहन्तीति ॥

प्राकरणिक मर्थ मुपसंहरति— "एष उ इति । 'एषः' "इन्द्रो ह यत्र वृत्रायेत्यादिकः[४] 'आमावास्यस्य' कर्मणः 'बन्धुः' ब्राह्मणम्[५] ॥

उक्तार्थज्ञानप्रशंसापूर्वकं सान्नाय्यं विधत्ते— "स यो हैवं विद्वानिति ॥ ९ ॥

विहितस्य सान्नाय्यस्याधिकारितां निश्चेतुं केषाञ्चिन्मत माह— "तदाहुरिति । 'तत्' तत्र सान्नाय्यविषये 'आहुः' ब्रुवते । तेषा मभिप्राय माह— "सोमाहुतिरिति । सान्नाय्याहुतिः परम्परया 'सोमाहुतिः' खलु ; 'सा एषा' पूर्वं सोमेनानिष्टत्वात् 'अनवरुद्धा' न सम्पन्ना ; अतः 'असोमयाजी न सन्नयेदिति' ॥ १० ॥

१— "शृतेन प्रातस्सवने श्रीणीयात्, दध्ना मध्यन्दिने, नीतमिश्रेण तृतीयसवने"—इति तै० ब्रा० १. ४. ८. ६ ।

२— पूर्वं सायं दोहेन दधि सम्पाद्यते, ततो यागदिने प्रातर्दोहेन शृतम् ।

३— इत्येतत्पदं ढ-पुस्तके नास्ति । ४— ४४४ पृ० ७ पं० ।

५— व्याख्यान मेतस्य ४३० पृ० १५-पङ्क्तिशेषतो द्रष्टव्यम् ।

स्वाभिमतं पक्षं प्रतिजानीते[1]— "तद्धेति । असमयने कारणं स्मारयन् पुनराक्षिपति— "नन्वत्रान्तरेणेति । 'ननु' 'अत्र' विषये 'अन्तरेण' मध्ये एव श्रुतवन्तः स्म । कथम् ? 'नु' निश्चयेन 'मा' मा मिन्द्रं 'सोमेन' 'याजयत', 'अथ' पश्चात् 'मे' मम 'एतत्' माम्नाय्यलक्षणम् 'आप्यायनम्' 'भरिष्यथ ?'–'इति' इन्द्रेणोक्तं वचन मिति । स्वाभिमतसमयनपक्षे पूर्वोदाहृतं वाक्यं प्रमाणत्वेन पुनः श्रावयन्निगमयति[2]— " न वै मेद मित्यादिना । पूर्ववद्व्याख्येयम्[3] । अतः समयेदिति स्वपक्षनिगमनम् ॥ ११ ॥

अमावास्योपवासस्य कालं विधित्सुः पुराकल्प माह— "वार्त्रघ्नं वा इति । पौर्णमास्यां क्रियमाणं यद्धविरस्ति, तद् 'वार्त्रघ्नं' वृत्रहननसम्बन्धि ; वृत्रहननाय तदन्तर्गतनिगमनावसरे एकादशकपालोपांशुयाजहविषोः प्रदानात् । हननसाधनत्व मेव दर्शयति— "इन्द्रो हीति । आमावास्यन्तु हविः 'वृत्रहत्यं' वृत्रहनन मेव ; वृत्रं हतवत इन्द्रस्याप्यायनार्थं कृतत्वात् ॥ १२ ॥

वक्ष्यमाणोपायेण वृत्रशब्दार्थ माह— "तद्वा एतदिति । उक्तप्रकारेण 'पौर्णमासं' हविः 'वार्त्रघ्नम्' । "चन्द्रमा इति । स यथास्थित एव 'वृत्रः' ; "तस्य यत् सौम्यं न्यक्त मास, तं चन्द्रमसं चकार"–इतिप्रागुक्तत्वात्[4] । 'सः' उक्तरूपो वृत्रः 'यत्र' यस्मिन्

१— "स्वाभिमतं पक्ष माह—"–इति ढ ।

२— 'इन्द्रेणोक्तं वचनं तत्प्रमाणत्वेन पुनः श्रावयन् निगमयति'–इति ढ ।

३— इहैव श्रुता सप्तमी कण्डी (४५२ पृ०) द्रष्टव्या ।

४— ४१७ पृ० ६-पङ्क्तिमध्यतो द्रष्टव्यम् ।

दिवसे 'पुरस्तात् पश्चात्' च 'न' दृश्यते, 'तत्' तेन 'एनं' सूचम् 'एतेन' हविषा 'सर्वं' साकल्येन 'हन्ति', 'न किञ्चन' अवशेषयति। अतः सर्वपापक्षयाय चन्द्रदर्शनरहितायां शुद्धामावास्याया मेवोपवसेदित्यर्थः ॥

उक्तार्थज्ञानं प्रशंसति— "सर्वं ह वा इति ॥ १ २ ॥

उपवासतिथिविषये केषाञ्चित्पक्ष माह— "तद्धैक इति। केचन चन्द्रदर्शनयुक्तायां चतुर्दशीयुक्तामावास्याया मेवोपवसन्ति। एषा मभिप्राय माह— 'श्वः' परस्मिन्नहनि 'नोदेतेति' अव्यवहिते एव भविष्यति काले उदय न प्राप्नोतीति ; अतोऽदर्शनोपवासपक्षो न युक्त इत्यभिप्रायः। त्वत्पक्षे को लाभ इत्यत आह— "अदो हैवेति। 'अदः' अविप्रकृष्टं प्रत्यक्षं चन्द्राख्यं[1] खलु 'देवाना मविक्षीण मन्नं भवति' ; अतो यथा न विक्षीणं भवेत्, तथा (कर्त्तव्यम्)। 'अथ' चन्द्रक्षयसमनन्तर मेव 'एभ्यः' देवेभ्यो 'वयम्' 'इतः' लोकात् 'प्रदास्याम इति'। अविक्षीणत्व मेव दर्शयति— "तद्धीति। पूर्वार्जितान्नेऽवशिष्टे पुनरन्नसञ्चये सत्यन्नमातत्यात् 'तत् सम्द्धम्' तथाविधान्न एव प्रवृद्धान्नो भवति। तस्मात् चन्द्रदर्शनयुक्ततिथा- वेवोपवासो युक्त इति ॥

दृष्टोपवासपक्षे दोषाभिधानपुरःसर मदर्शनोपवास मेव समर्थ- यते— "असोमयाजी त्वित्यादिना। 'तु'-शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। 'असोमयाजी क्षीरयाजी भवति' ; स मेव नयेदिति निगमित- त्वात्। 'अदो हैव' आकृतं क्षीर मेव लोकान्तरवर्त्ति सत्, 'सोमो

१— 'चन्द्रारथं (? य A. ?)'—इति ञ।

राजा भवति'; "स एष आकृतिभ्यो जातः पश्चाद् ददृशे"–इति वक्ष्यमाणत्वात्[1] ॥ १ ४ ॥

अस्तु, ततः किं मित्यत आह–"अथ यथैवेति। 'यथा' 'पुरा' चन्द्रस्यौषध्युदकेषु प्रवेशरहितकाले, अमावास्यातः पूर्वदिवसे इत्यर्थः। तत्र यथा गावः 'केवलीः' चन्द्रानुप्रवेशरहिताः 'ओषधीः' 'अपः' च आहारं कृत्वा, 'केवलं' चन्द्ररहितम् 'एव' 'पयो दुह्रे' दुहते[2]। "लोपस्त आत्मनेपदेषु"–इति[3] त-लोपः, "बहुलं छन्दसि"–इति[4] रुट्। 'एवं' 'तत्' चौरयजनं भवति; चन्द्रानुप्रवेशरहितं केवलं भवतीत्यर्थः। अतो दृष्टोपवासे चन्द्रस्यौषधीष्वननुप्रवेशेन केवलत्वात् तदानीं चौरस्य चन्द्रात्मकात्वलाभावात् स पक्षो न युक्त इत्यर्थः। अस्तु, को दोष इत्याशङ्क्यावश्यं चन्द्रानुप्रवेशता चौरेण भवितव्य मित्याह–"एष वा इति। एतत् साम्नाय्यब्राह्मणवद् व्याख्येयम्[5]। 'एनम्' अमावास्याया मप्स्वोषधीष्वनुप्रविष्टम् ताभ्यः 'आकृतिभ्यः' सकाशात् चौररूपेण 'सम्भृत्य' 'अधिजनयति' पुनरुत्पादयति चौरयाजी। 'स एषः' अमुं लोक मागतः, पुनराकृतिद्वारा[6] अन्तरिक्षे उत्पन्नः, 'पश्चात्' प्रतीच्यां दिशि 'ददृशे' दृश्यते ॥ १ ५ ॥

"तदा एतदिति। 'तत्' एतच्चन्द्राख्य मन्नं 'परिप्लवते' परि-

१— परस्या मेव कण्डिकायाम् (१५पं०)। मूलन्तु ४४७पृ० १६पं० द्रष्टव्यम्।
२— धा० पा० अदा० उ० ४। ३— पा० सू० ७. १. ४१।
४— पा० सू० ७. १. ८। ५— मूलम् ४४५ पृ० ८ पं०; तद्व्याख्यानम् ४५१ पृ० द्रष्टव्यम्। ६— '०द्वारेण'–इति ढ।

भ्रमति। उक्तार्थज्ञानं प्रशंसति— "अविचीर्णं ह वा अस्यास्मि-न्निति ॥ १६ ॥

अन्नस्याविचीर्णत्वाच्च सान्नाय्यस्यावश्यं दातव्यता माह— "तद्वा एतां रात्रि मिति। चन्द्रोपचय एवान्नप्रच्यवः; च्युतस्य च भूलोकप्रवेश उक्तः; प्रच्युतस्य तदन्नं तथैव प्रणाश मप्राप्य यथा पुनरागच्छेदिति कामयित्वा सान्नाय्ययाजिष्वेतेऽस्माकं चीररूपेण पुनः सम्पाद्य दास्यन्तीत्याशंसां कुर्वन्ति। अतोऽवश्यं चन्द्रदर्शन-रहिततिथौ सान्नाय्यं कर्त्तव्य मित्यर्थः ॥

उक्तार्थज्ञं प्रशंसति— "आह वा इति। 'निष्ट्याः' नीचाः; "समानो यस्य निष्ट्यः"-इत्यादिमन्त्रवर्णात्[1]। उक्तार्थज्ञान्निकृष्टतराः। तं ज्ञानिन मय मशनाच्छादनादिकं प्रयच्छतीत्याशंसनीयत्वं युक्त मेवेत्याह— "यो वा इति ॥ १७ ॥

चन्द्रस्य चयोदयकारणाभिधानव्याजेन चन्द्रदर्शनरहिता समा-वास्यां प्रशंसति— "तद्वा एष एवेन्द्र इत्यादिना। तपन्नादित्य एवेन्द्रः, परमैश्वर्ययोगात्। चन्द्रस्य वृत्रत्वं प्रतिपादितम्। 'स चन्द्रमाः' 'अस्य' सूर्यस्य भ्रातृजन्मेव भवति। अनेन सूर्याचन्द्रमसो-रिन्द्रवृत्रत्वे समर्थिते भवतः[2]। भ्रातृव्यत्वं समर्थयते— "तस्मा-

१— तै० ब्रा० २. ४. १. २।

२— वृत्रपदार्थनिर्णये त्वेव मुक्तं यास्केन— "तत् को वृत्रः? मेघ इति नैरुक्ताः; त्वाष्ट्रोऽसुर इत्यैतिहासिकाः; अपाञ्च ज्योतिषश्च मिश्री-भावकर्मणो वर्षकर्म जायते, तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्त्यहिवत्तु खलु मन्त्रवर्णा ब्राह्मणवादाश्च; विवृद्ध्या शरीरस्य स्रोतांसि निवारयाञ्च-कार, तस्मिन् हते प्रसस्यन्दिर आपः"-इत्यादि निरु० २. ५. २।

दिति। यस्मादयं तस्य भ्रातृव्यः, 'तस्मात्' 'पुरा' अमावास्यातः पूर्वदिवसेषु अत्यन्तं दूरं यथा भवति तथा 'उदितः' अपि 'अथैनं' सूर्याख्य मिन्द्रं प्रति 'एतां रात्रिम्' अमु ममावास्यादिवसं प्रति 'उपैव' समीपे एव 'न्याप्लवते' आगच्छति। अथ 'सः' एव 'अस्य' इन्द्रस्य 'व्यात्तं' विवृतं मुखं प्राप्नोति ॥ १८ ॥

"तं ग्रसित्वेति। 'तं' मुखान्तर्गतं शत्रुं गिरन्नेव सूर्य उदेति। 'सः' तस्मिन् दिवसे 'न पुरस्तात्' दृश्यते। उक्तार्थज्ञं प्रशंसति— "ग्रसते ह वा इति। चन्द्राख्यभ्रातृव्यस्यात्यन्त मदर्शनात् तद्राचौ 'सपत्नाः न सन्ति' एव 'इत्याहुः' ॥ १९ ॥

एवं सपत्नं चन्द्रं निःशेषेण पीत्वा पुनर्निर्गमयति— "तं निर्धीयेति। पूर्वस्यां दिशि भक्षितः, 'पश्चाद्' भागे निर्गतो रेखामाचो दृश्यते ; 'सः' च 'पुनः' कलाक्रमेण तस्यैव सूर्यस्याब्नलाय प्रवर्द्धते ॥

ज्ञातुः फल माह— "यदि हेति। 'अस्य' शत्रुरपि अनेन हृतधनोऽपि कृषिवाणिज्यादिकया कयाचिद्वृत्त्या समृद्धो भवन् 'एतस्य' ज्ञातुरस्मार्थ मेव वर्द्धते ॥ २० ॥

सान्नाय्यस्येन्द्रत्व माख्यायिकया प्रतिपादितम्, तच केषाञ्चित्पच मुपन्यस्य पुनरिन्द्रत्व मेव सिद्धान्तयति— "तद्धैक इति। 'तत्' सान्नाय्यम्। महेन्द्रत्वे कारण माह – "एष पुरेति। पूर्वं केवल मिन्द्रः सन्नपि ; यथा कश्चिद्राजमाचः सन् पश्चाच्छत्रून् जित्वा महाराजतां प्राप्नोति। यत एवं वृत्रं हत्वा महेन्द्रोऽभवत्, अत एवं युक्त मित्यर्थः। स्वपचे युक्ति माह— "वृत्रस्य वधादिति।

वृत्रवधात् प्राक् यतोऽयं केवलः 'इन्द्रः', तथाविध एव स 'वृत्रं' हतवान्; अतः पश्चादागतं महत्व मप्रयोजक मिति 'इन्द्रायेत्येव कुर्यात्' इति ॥ २१ ॥ २ ॥ [६. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
प्रथमकाण्डे षष्ठाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ६ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्रां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनृणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पाचसात्सिङ्गणार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीहरिहरमहा-
राजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये
वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथम-
काण्डे षष्ठाध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

स वै पर्णशाखया वत्सानपाकरोति । तद्यत्पर्णशाखया वत्सानपाकरोति यत्र वै गायत्री सोम मच्छापतत्तदस्या ऽआहरन्त्या ऽअपादस्ताभ्यायत्य* पर्णं प्रचिच्छेद गायत्र्यै वा सोमस्य वा राज्ञस्तत्पतित्वा पर्णो† ऽभवत्तस्मात्पर्णो नाम तद्यदेवात्र सोमस्य न्यक्तं तदिहाप्यसदिति तस्मात्पर्णशाखया वत्सानपाकरोति ॥ १ ॥

ता‡ माच्छिनत्ति । इषे त्वोर्ज्जे त्वेति वृष्ट्यै तदाह यदाहेषे त्वेत्यूर्ज्जे त्वेति यो वृष्टादूर्ग्रसो जायते तस्मै तदाह ॥ २ ॥

अथ मातृभिर्व्वत्सान्त्समवार्ज्जन्ति । स वत्सꣳ शाखयोपस्पृशति वायव स्थेत्ययं वै वायुर्योऽयं पवत ऽएष वा ऽइदꣳ सर्व्वं प्रप्याययति यदिदं किञ्च वर्षत्येष वा ऽएतासां प्रप्याययिता तस्मादाह वायव स्थेत्युपायव

* 'अपाधुस्ताभ्यायत्य'—इति सा०-सम्मत इति डा०-वेबरः ।

† 'स पर्णो'—इति ख । ‡ 'त'—इति च ।

स्येत्यु हैक आहुरुप हि द्वितीयोऽवतीति* तदु तथा न ब्रूयात् ॥ ३ ॥

अथ मातृणा मेकाᳬ शाखयोपस्पृशति । वत्सेन व्याकृत्य देवो वः सविता प्रार्प्पयत्विति सविता वै देवानां प्रसविता सवितृप्रसूता यज्ञᳬ सम्भरानिति तस्मादाह देवो वः सविता प्रार्प्पयत्विति ॥ ४ ॥

श्रेष्ठतमाय कर्म्मण ऽइति । यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्म्म यज्ञाय हि तस्मादाह श्रेष्ठतमाय कर्म्मण ऽइति ॥ ५ ॥

आप्यायध्व मघ्न्या ऽइन्द्राय भाग मिति । तद्यथैवादो देवतायै हविर्ग्गृहीष्यन्नादिशत्येव मेवैतद्देवताया ऽआदिशति यदाहाप्यायध्व मघ्न्या ऽइन्द्राय भाग मिति ॥ ६ ॥

प्रजावतीरनमीवा ऽअयक्ष्मा ऽइति । नात्र तिरोहित मिवास्ति मा व स्तेन ऽईशत माघशᳬस ऽइति मा वो नाष्ट्रा रक्षाᳬसीशतेत्येवैतदाह ध्रुवा ऽअस्मिन् गोपतौ स्यात बह्वीरित्यनपक्रमिण्योऽस्मिन् यजमाने बह्व्यः स्यातेत्येवैतदाह ॥ ७ ॥

अथाहवनीयागारस्य वा पुरस्ताद् । गार्हपत्यागारस्य वा शाखा मुपगूहति यजमानस्य पशून् पाहीति तद् ब्रह्मणैवैतद्यजमानस्य पशून् परिददाति गुप्त्यै ॥ ८ ॥

*'द्वितीयोऽयतीति'—इति च

तस्यां पवित्रं करोति। व्वसोः पवित्र मसीति यज्ञो वै व्वसुस्तस्मादाह व्वसोः पवित्र मसीति ॥ ९ ॥

अथ यवाग्वैताᳫं रात्रि मग्निहोत्रं जुहोति। आदिष्टं वा ऽएतद्देवतायै हविर्भवति यत्पयः स यत्पयसा जुहुयाद्यथान्यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं तदन्यस्यै जुहुया-देव तत्तस्माद्यवाग्वैताᳫं रात्रि मग्निहोत्रं जुहोति जुह्व-त्यग्निहोत्र मुपकृत्योखा भव*त्यथाहोपसृष्टां प्रब्रूतादिति यदा प्राहोपसृष्टेति ॥ १० ॥

अथोखा मादत्ते। द्यौरसि पृथिव्यसीत्युपस्तौत्येवैना मेतन्महयत्येव यदाह द्यौरसि पृथिव्यसीति मातरिश्वनो घर्म्मोऽसीति यज्ञ मेवैतत्करोति यथा घर्म्मं प्रवृञ्ज्यादेवं प्रवृणक्ति व्विश्वधा ऽअसि परमेण धाम्ना दृᳫंहस्व माह्वारिति दृᳫंहत्येवैना मेतदशिथिलां करोति मा ते यज्ञपतिर्ह्वार्षीदिति यजमानो वै यज्ञपतिस्तद्यजमानायै-वैतदह्वला माशास्ते ॥ ११ ॥

अथ पवित्रं निदधाति। तद्वै प्राङ् निदध्यात्प्राची हि देवानां दिगथो ऽउदगुदीची हि मनुष्याणां दिगयं वै पवित्रं योऽयं पवते सोऽय मिमांल्लोकांस्तिर्यङ्ङनुपवते तस्मादुदङ् निदधात् ॥ १२ ॥

---

* '०खा भव'—इति डा०-वेबरेण च दृष्टः। च-पाठस्तु '०खा भव'—इति।

तद्यथैवादः । सोमꣳ राजानं पवित्रेण सम्पावयन्त्येव मेवैतत्सम्पावयत्युदीचीनदशं वै तत्पवित्रं भवति येन तत्सोमꣳ राजानꣳ सम्पावयन्ति तस्मादुदङ् निदध्यात् ॥ १३ ॥

तन्निदधाति । व्वसोः पवित्र मसीति यज्ञो वै व्वसुस्तस्मादाह व्वसोः पवित्र मसीति शतधारꣳ सहस्रधार मित्युपस्तौत्येवैनदेतन्महयत्येव यदाह शतधारꣳ सहस्रधार मिति* ॥ १४ ॥

अथ व्वाचंयमो भवति । आ तिसृणां दोग्धोर्व्वाग्वै यज्ञो व्विक्षुब्धो यज्ञं तनवा ऽइति ॥ १५ ॥

तदानीयमान मभिमन्त्रयते । देवस्त्वा सविता पुनातु व्वसोः पवित्रेण शतधारेण सुप्वेति तद्यथैवादः सोमꣳ राजानं पवित्रेण सम्पावयन्त्येव मेवैतत्सम्पावयति ॥१६॥

अथाह का मधुक्ष ऽइति । अमू मिति सा व्विश्वायुरित्यथ द्वितीयां पृच्छति का मधुक्ष ऽइत्यमू मिति सा व्विश्वकर्म्मेत्यथ तृतीयां पृच्छति का मधुक्ष ऽइत्यमू मिति सा विश्वधाया ऽइति तद्यत्पृच्छति व्वीर्याण्येवास्वेतद् दधाति तिस्रो दोग्धि त्रयो वा ऽइमे लोका ऽएभ्य ऽएवैनदेतल्लोकेभ्यः सम्भरत्यथ कामं व्वदति ॥ १७ ॥

* 'मिति'—इति क, ख ; 'मिति'—इति ग ।

अथोत्तमां दोहयित्वा। येन दोहयति पात्रेण तस्मिन्नुदस्तोकमानीय पल्युङ्ख्य* प्रत्यानयति यदत्र पयसोऽह्वायि तदिहाप्यसदिति रसस्यो चैव सर्व्वत्वायेदꣳ हि यदा व्वर्षत्यथौषधयो जायन्त ओषधीर्जग्ध्वापः पीत्वा तत एष रसः सम्भवति तस्माद् रसस्यो चैव सर्व्वत्वाय तदुद्वास्यातनक्ति तीव्रीकरोत्येवैनदेतत्तस्मादुद्वास्यातनक्ति ॥ १८ ॥

स आतनक्ति। इन्द्रस्य त्वा भागꣳ सोमेनातनच्मीति तद्यथैवादो देवतायै हविर्गृह्णन्नादिशत्येव मेवैतद्देवताया आदिशति यदाहेन्द्रस्य त्वा भाग मिति सोमेनातनच्मीति स्वदयत्येवैनदेतद्देवेभ्यः ॥ १९ ॥

अथोदकवतोत्तानेन पात्रेणापिदधाति। नेदेनदुपरिष्टान्नाष्ट्रा रक्षाꣳस्यवमृशानिति व्वज्रो वा आपस्तद्वज्रेणैवैतन्नाष्ट्रा रक्षाꣳस्यतोऽपहन्ति तस्मादुदकवतोत्तानेन पात्रेणापिदधाति ॥ २० ॥

सोऽपिदधाति। व्विष्णो हव्यꣳ रक्षेति यज्ञो वै व्विष्णुस्तद्यज्ञायैवैतद्धविः परिददाति गुप्त्यै तस्मादाह व्विष्णो हव्यꣳ रक्षेति ॥ २१ ॥ ४ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [७. १.] ॥

'पल्यङ्ग्य'—इति च

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

प्रधानयागः सकलः साङ्गानः सम्यकीर्त्तितः ।
प्राधान्येनाथ तद्धर्मा निरूप्यन्तेऽथ[1] सप्तमे ॥ ७ ॥

तत्रादौ सन्निहितत्वात् साान्नाय्यधर्माः[2] प्रथम मुच्यन्ते । तत्र वत्सापाकरणाय शाखाच्छेदं[3] विधास्यन् तदुचितं शाखायाः पर्णत्वं सार्थवाद माह— "स वै पर्णशाखयेति । 'सः' वत्साना मपाकर्त्ता । शाखायाः पर्णत्वं प्रशंसितु मनुवदति— "तद्यत्पर्णशाखयेति । 'यत्र' यस्मिन् देशे 'गायत्री' पक्षिरूपेण 'सोमम्' अभिलक्ष्य आनयनाय अगच्छत्, 'तत्' 'अस्याः आहरन्त्याः[4]' 'अपाधस्ता[5]' अधस्तात् प्रदेशे

१— 'निरूप्यन्तेऽत्र'–इति ज ।

२— "अग्नीषोमीय एव पौर्णमासं हविः साान्नाय्य मामावास्यम्"–इति ४०६ पृ० । "स प्रजापतिः पशूनब्रवीदेतदस्मै सन्नयतेति, तत् पशव ओषधीभ्यो ऽध्यात्मन्त्समनयन् ; तत् प्रत्यदुहन् ; यत् समनयन्, तत् साान्नाय्यस्य साान्नाय्यत्वम्"–इति तै० सं० २. ५. ३. ३ । तदेतस्मात् पशुपयसां साान्नाय्यत्व मवगम्यते । गोरस इति, एतद्ब्राह्मणवचन-व्याख्यायां सायणः । 'साान्नाय्यं दधिपयोलक्षणम्'–इति चात्रैव (११. २. ६. ६.) भाष्ये सायणः । 'सम्यङ् नीयते होमार्थ मग्निं प्रति इति साान्नाय्यं हविर्विशेषः'–इति पा० ३. १. १२९–सूत्रवृत्तौ दीक्षितः । 'साान्नाय्यं दुग्धदधिरूपं हविः'–इति कात्या० श्रौ० ४. २. १७–सूत्र-वृत्तौ याज्ञिकदेवस्य । "सोमः खलु वै साान्नाय्यम्"–इति तै० ब्रा० ३. २. ३. ११ । साान्नाय्यविधानादिकं सर्वश्चेतः पूर्वस्मिन् ब्राह्मणे ४–११ कण्डीषु द्रष्टव्यम् । ३— 'वत्सापाकरणार्थशाखाच्छेदं'–इति ढ ।

४— 'आनयनायागच्छन्नाहरन्त्याः'–इति ज, ढ ।

५— 'अपादस्ता'–इति वङ्गमूलपाठः ; 'अपावस्ता'–इति च भाष्यपाठो डा०-वेवरेण दृष्टः । वस्तुतो 'अपादस्ता' अप-अदस्तम्, अनुपक्षीण मित्यर्थः स्यात् साधुः । तै० आ० ४. १. २, तै० ब्रा० ३. २. ३. १२ द्रष्टव्यम् ।

'अभ्यायत्य' यत्[1] 'पर्श', तत्[2] 'प्रचिच्छेद'। कस्येत्याह— "गायत्र्यै वा, सोमस्य वा राज्ञ इति। 'वा'-शब्दश्चार्थे, 'गायत्र्याः' 'सोमस्य' चेत्यर्थः; अननुष्ठानत्वेन विकल्पस्यानुचितत्वात्। पतितात् पर्णात् उत्पन्नः पलाशः, तस्य 'पर्णत्वम्'[3]। अस्त्वेवं तथाप्यस्यैव शाखाकरणे कोऽभिप्राय इत्यत आह— "तस्मादेवेति। 'तस्मात्' सोमांशस्यैव सम्पादितप्रायत्वात् 'पर्णशाखया' एव मातृभ्यः सकाशात् 'वत्सान्' 'अपाकुर्यात्' पृथक् कुर्यात्[4]। कात्यायनस्तु शमीशाखा मपि विकल्पेनात्रावोचत्— "पर्णशाखां छिनत्ति शामीलीं वा"-इति[5]। "शम्याः ष्लञ्"-इति[6] विकारेष्वपि ॥ १ ॥

इदानीं छेदने मन्त्रं[7] विधत्ते— "ता मिति। "तदिति। इष्यत इतीट्। यदिट्, तद्वाक्य मित्यर्थः। पृथग्-योगस्य विवक्षितत्वात् वाक्ययोरपि पौर्वापर्यं विवक्षित मिति गम्यते। स्पष्ट मन्यत् ॥

सूत्रकारस्तु मन्त्रभेदपक्ष मप्यङ्गीकृत्य शाखाच्छेदे एव विकल्पितम्, छेदनमन्त्रमनयोर्वेति योगभिन्नतां चाह— "पर्णशाखां

१, २— ज-ढ-पुस्तकयोरिह यत्तत्पदे न दृश्येते।

३— 'तस्य पर्णत्वम्'-इति ढ-पुस्तके नास्ति।

४— 'सम्पादितप्रायत्वात् अस्यैव शाखाच्छेदनम्'-इत्येव ढ।

५— का० श्रौ० सू० ४. २. १। "इषे त्वेत्यूर्जे त्वेति वा"-इति तत्र तच्छेषः (वा० सं० १. १. १, २.)। "उभयोर्मन्त्रयोश्छेदने विधानात् करणमन्त्रत्वेन समुच्चयासम्भवाद् विकल्पः"-इति तत्र या० दे०।

६— पा० सू० ४. ३. १४२। ७— वा० सं० १. १. १ (१, २ वा.)।

छिनत्ति शाखामीत्वौ वेषेत्वेति, ऊर्जे त्वेति वा, छिनद्मीति वोभयोः साकाङ्क्षत्वात्, सन्नमयामीति वोत्तरे”-इति[१] ॥ २ ॥

अथ वत्सानां मातृसंयोजनम् । तत्रैकस्य शाखया समन्त्रक मुपस्पर्शनञ्चाह— “अथ मातृभिरिति । ‘समवार्जन्ति’ संयोजयन्ति । हे वत्स ! गावश्च ! यूयं ‘वायवः स्थ’ प्रवर्द्धकत्वेन वायुसम्बन्धाद् यूय मपि वायवो भवथेति मन्त्रार्थः[२]। कथ मेतेषां वायुत्वव्यवहार इति तत्समर्थनायाह— “अयं वा इत्यादि । वायोर्गवां वर्द्धकत्व-समर्थनाय सर्वजगद्वर्द्धकता माह— “एष वा इदं सर्व मिति । एतन्मन्त्रशेषत्वेन[३] शाखान्तरे पठितं[४] मन्त्र मनूद्य निराचष्टे— “उपायव स्थेत्यु हैक इति[५]। यदेनं भागं ब्रूयात्, यजमानस्य ‘द्वितीयः’ शत्रुरुपागच्छति, अतो ‘न ब्रूयात्’ ॥३॥

प्रस्तुतानां गवां मध्ये एकस्याः वत्सात् पृथक् स्पर्शनम्, तन्मन्त्रं[६] चाह— “अथ मातृणा मिति । ‘वत्सेन’ ‘व्याकृत्य’ पृथक्कृत्य । प्रेषणकर्मणि सवितुः प्रयोजकत्वे कारण माह— “सविता वा इति । ‘यज्ञं’ यज्ञसाधनं क्षीरम्, तत् ‘सम्भरान्’ सम्भरेयुः ॥ ४ ॥

किं तत् श्रेष्ठतमं कर्म ? इति, तदाह— “यज्ञो वा इति । साक्षात्स्वर्गसाधनत्वादितरकर्मभ्यः ‘श्रेष्ठतमत्वम्’ ॥ ५ ॥

१— का० श्रौ० सू० ४. २. १, २, ३ ।
२— वा० सं० १. १. २ (३ वा.) । का० श्रौ० सू० ४. २. ७ ।
३— नास्त्येतद्विशेषणं ढ-पुस्तके ।
४— तै० सं० १. १. १; तै० ब्रा० ३. २. १ द्रष्टव्यम् ।
५— तै० सं० १. १. ३ । का० श्रौ० सू० ४. २. ८ ।
६— वा० सं० १. १. ३. (४ वा.) । का० श्रौ० सू० ४. २. ६ ।

मन्त्रभागे यद्देवताविशेषनामनिर्देशपूर्वक मादेशनम्, तत्प्रशंसति— "आप्यायध्व मघ्निया[1] इति। यथा अग्नये हविर्ग्रहणादौ अग्नये जुष्ट मितीति[2] नामविशेषतो देवतादेशनं क्रियते, तद्वदिद मपि पाठेनैव कृतं भवतीत्यर्थः[3] ॥ ६ ॥

"प्रजावतीरित्यादि। स्पष्टार्थता माह— "नानेति। 'मा वः'-इत्यस्य मन्त्रभागस्य तात्पर्य माह— "नाष्ट्रेति। 'नाष्ट्रा' नाष्ट्राणि नाशकारीणि, 'रक्षांसि'। रक्षितव्याभ्य इति रक्षणापादानभूतानि स्तेनव्याघ्रादीनि 'नाष्ट्रा'। ध्रुवशब्दगोपतिशब्दयोरर्थ माह— "ध्रुवा अस्मिन्निति ॥ ७ ॥

शाखागृह्यप्रदेशविशेषम्, तच्च समन्त्रकं गूहनस्याह— "अथाहवनीयागारस्येति। अग्निपुरोदेशे स्थापयन्नध्वर्युः अमुं मन्त्रं ब्रूयात्— "यजमानस्येति[4]। हे शाखे! त्वं 'यजमानस्य पशून्' रक्ष। एतन्मन्त्रपाठतात्पर्य माह— "तद्ब्रह्मणैवेति। एतन्मन्त्रपाठेन शाखायै पशूनां परिदानम्, तदधीनत्वेन रक्षणार्थम् ॥ ८ ॥

इदानीं दोहनार्थं शाखायां समन्त्रकं[5] पवित्रबन्धनं विधत्ते— "तस्यां पवित्र मिति। (दोहनार्थं[6]) 'तस्यां' शाखायां 'पवित्रं'

१— 'अघ्नियाः'-इति तैत्तिरीयपाठः; अन्यत्यपाठस्तु 'अघ्न्याः'-इत्येव
२— पुरस्ताद् (३८ पृ० ७ पं०) १. २. १७ द्रष्टव्यम्।
३— "ऐन्द्रं भवति माहेन्द्रं वा"-इति का० श्रौ० सू० ४. २. १०।
४— वा० सं० १. १. ४. (५ वा.)। का० श्रौ० सू० ४. २. ११।
५— वा० सं० १. २. १। का० श्रौ० सू० ४. २. १५।
६— नास्त्येतत् पदं ठ-पुस्तकादन्यत्र।

कुशदयात्मकं त्रिवृतं वा 'करोति' बध्नीयात्। तथाच सूत्रम्— "वसोः पवित्र मिति पवित्र मस्यां बध्नाति कुशौ, त्रिवृद्वा"—इति[1]। 'वसु'-शब्दार्थ माह— "यज्ञो वा इति। पुनात्यनेनेति[2] 'पवित्रम्'[3], तस्मिन्नित्यर्थः ॥ ९ ॥

अमावास्यायां रात्रौ सन्नयतः चीरस्याकार्यत्वेन नियोगात् अग्निहोत्रस्य द्रव्यान्तरं विधत्ते— "अथ यवाग्वेति। एतच्छब्दार्थ माह— "यत्पय इति। विपक्षबाधपुरःसरं स्वपक्ष मुपसंहरति— "स यत्पयसेति। इन्द्रार्थस्य दुग्धस्य अन्यार्थत्वस्याप्युक्तत्वात्। यद् यवाग्वैव होतव्यम्। "यवाग्वाग्निहोत्रहोमः सन्नयतः"-इति[4] कात्यायनः। "जुहृत्यग्निहोत्र मिति। दोहकालोपलक्षणार्थम्, जुहृतिसमकालम्; तद्धोमे परिसमाप्त एव 'उखा' साबाय्यस्थाली सा अध्वर्युणा अपणप्रदेशे 'उपकृप्ता' भवति। तस्याः समानयनानन्तरम् 'उपसृष्टां' वत्सेन सङ्गताम् 'प्रब्रूतात्'-'इति' दोग्धारं प्रत्यध्वर्युः। 'यदा' उपसृष्टा, तदा 'उपसृष्टेति' दोग्धा 'प्राह' ब्रूयादित्यर्थः। दोग्धा च शूद्रव्यतिरिक्तो भवेत्; "वाग्यतो दोहयत्यशूद्रेण"-इतिसूत्रात्[5] ॥१०॥

१— का० श्रौ० सू० ४. २. १५, १६। २— पा० सू० ३. २. १८५।

३— "त्रिवृद्दर्भमयं पवित्रम्"—इत्यापस्तम्बः। "हस्तप्रादेशमात्रं तु त्रिवृत् कृत्वा पवित्रकम्"—इति। पवित्रं वेण्याकार मिति केचित्। नवकुशवेणी मिति श्रीअनन्तः। वस्तुतो द्वे साग्रे दर्भदले पवित्रं कर्तुं शाखायां बध्नाति, कुशत्रयस्य रज्ज्वाकारं कृत्वा वा बध्नातीति सम्प्रदायः।

४— का० श्रौ० सू० ४. २. १७। तण्डुलैः शिथिलपक्वा यवागूरित्युच्यते।

५— का० श्रौ० सू० ४. २. २२। 'अशूद्रेण=त्रैवर्णिकेन'—इति माधवः।

अध्वर्योः समन्त्रकं[1] स्थाल्यादानं विधत्ते— "अथोखा मिति। उखायाः द्यु-पृथिव्यात्मकत्वस्य कदाचिदप्यसम्भवात् उपस्तुतिमात्र मिद मित्याह— "उपस्तौत्येवेति। सापि किमर्थेत्यत आह— "महयत्येवेति। स्तुत्या पूजनं लोके प्रसिद्धम्। अधिश्रयणे मन्त्र[2] माह— "मातरिश्वन इति। 'मातरि' अन्तरिक्षे श्वसतीति 'मातरिश्वा' वायुरादित्यो वा[3]। तस्य घर्मस्त्व मसि; तेन दीप्यमानत्वात्। एतत्पाठेन 'यज्ञ मेव' कृतवान् भवति। तत्कथ मिति, तदुपपादयति— "यथेति। यज्ञे 'यथा' 'घर्मं' प्रवर्ग्यं 'प्रवृञ्ज्यात्', 'एवं' स्थाल्यधिश्रयणेन 'प्रवृणक्ति' प्रवर्ग्यं कृतवान् भवति; अतो यज्ञसम्पादनम्। "विश्वधायाः"-इतिमन्त्रभागस्य तात्पर्याभिधानं स्पष्टम्। "मा ते"-इतिमन्त्रभागे 'यज्ञपति'-शब्दार्थ माह— "यजमानो वा इति। 'ह्वला' नाशः, तदभावम् 'आशास्ते'— 'मा ह्वार्षीत्'-इत्यनेन। "ह्वृ कौटिल्ये"-इति[4] धातुः॥ ११ ॥

अथ पवित्रस्थापनं तदग्रनियमञ्चाह— "अथ पवित्र मिति। वत्सापाकरणानन्तरं यत् शाखापवित्रं कृतम्, तत् प्रागग्रं स्थाल्यां 'निदध्यात्'। दैव्यस्य पवित्रस्य देवदिगाभिमुख्यं युक्तम्; प्राच्या इन्द्राधिष्ठितत्वात्, इन्द्रस्य च सर्वदेवतात्मकत्वात्, तद्दैवत्यं पवित्रम्। दिगन्तर माह— "अथोदीची होति। उत्तरस्यां प्रायेण मनुष्यप्राचुर्यात्। किञ्च यस्माज्जगत्पवित्रभूतो वायुरपि 'तिर्यङ्ङनुपवते'

१— वा० सं० १. २. २। का० श्रौ० सू० ४. २. १९।

२— वा० सं० १. २. ३। का० श्रौ० सू० ४. २. २०।

३— निरु० ७. ७. ४ द्रष्टव्यम्। ४— धा० पा० भ्वा० प० ९३१।

तिर्यग् गच्छति; अतोऽस्यापि पवित्रत्वात् तत्सौम्याय 'उदङ् निदध्यात्' ॥ १२ ॥

सान्नाय्यस्य सोमात्मकत्वात् तत्पवनसाधन-दशापवित्रवदस्याप्युदगग्रत्वं युक्त मिति स-दृष्टान्त माह— "तद्यथैवाद इति ॥ १३ ॥

पवित्रनिधानस्य मन्त्र माह— "तन्निदधाति वसोरिति[1] ॥१४॥

मौनकालनियमावधि माह— "अथेति। 'तिसृणां दोग्धोः' तिसृणां गवां दोहावधि। 'वाचा' मन्त्रेण साध्यत्वात् 'वाग्=यज्ञः'। अथ वाक्शब्देन नियता वाक् विवक्षिता। वाचि यज्ञोपयोगिन्यां सत्यां मनसि विक्षेपो भवति, तत्परिहाराय वाङ्नियमविधानम्[2] ॥ १५ ॥

पयस आसेचनसमये अध्वर्योर्जपं विधत्ते[3]— "तदानीयमान मिति। 'अभिमन्त्रणम्' आभिमुख्येन जपः; "आसिच्यमाने जपतीतिसूत्रात्[4]। 'सुप्वा' सुष्ठु-पवित्रेण पावयित्वा। स्पष्ट मन्यत् ॥ १६॥

"अथाहेति। अध्वर्युः प्रथमायां गवि दुग्धायां 'कां' गाम् 'अधुक्षः' दुग्धवानसीति[5] ब्रूयात्। सोऽपि दोग्धा गङ्गां गौरी मिति दुग्धाया गोर्नाम मिति निर्दिशेत्। अथ सोऽध्वर्युस्तां 'सा विश्वायुः'-'इति' ब्रूयात्[6]। एव मुत्तरयोरपि व्याख्या। 'विश्वायुः' बहुन्ना,

---

१— वा० सं० १. ३. १। का० श्रौ० सू० ४. २. २१।

२— 'वाग्यमविधानं'—इति ज। ३— 'अध्वर्युर्जपति'—इति ठ।

४ — का० श्रौ० सू० ४. २. २३। तत्र मन्त्रः — वा० सं० १. ३. २।

५— का० श्रौ० सू० ४. २. २४। तत्र मन्त्रः — वा० सं० १. ३. ३।

६— वा० सं० १. ४. १। का० श्रौ० सू० ४. २. २५।

बहुक्षीरेत्यर्थः । 'विश्वकर्मा' बहुत्वग्निसाधनदोहकर्मोपेता[१] । 'विश्वधायाः' धीयत इति 'धायाः' अन्नम्, बहुन्ना[२] । एवं प्रश्नपूर्वकं तासां गुणकथनेन तासु वीर्यं मवस्थापयति । दोग्धव्यगवां सङ्ख्यां विधत्ते— "तिस्रो दोग्धीति । तिसृभ्यः क्षीरसम्भर्त्ता त्रिभ्यो लोकेभ्य एव सम्भृतवान् भवति, अतः तिस्रो दुह्यात् । अत्र "यावत् स्व मधिकारात्, तिस्रो वा नित्यत्वात्"-इत्यादि[३] सूत्रं द्रष्टव्यम् ॥

अतःपरं वाङ्नियमं विसृजेदित्याह—"अथ कामं वदतीति ॥१७॥

दोहनपात्रक्षालनोदकस्य पुनः क्षीरे समर्पण माह— "अथोत्तमा मिति । 'उदस्तोकम्' उदकविन्दुधारा मित्यर्थः । 'पल्यङ्ग्य[४]" परितो गमयित्वा, दोहपात्र उदक मासिच्य प्रक्षाल्येत्यर्थः । 'पयसः' अवशिष्टं 'यत्' 'अहायि' हत मभूत् । "तदिहापीति । 'अपि'-शब्दो भिन्नक्रमः,— तदपीह 'असत्' भवेदिति । एतत् सङ्क्षालनोदकानयनप्रयोजनम् । तदपि किमर्थ मित्यत आह— "रसस्यो चैवेति । 'उ, च, एव'-इति निपातत्रयम् । 'रसस्य' क्षीरस्यैव 'सर्वत्वाय' कार्त्स्न्याय । अस्तु नाम क्षीरांशेन सर्वत्वम्, तत्संयुक्तेन क्षालितोदकेन कथं सर्वत्व 'मित्युदकस्यापि क्षीरोपादानता माह— "इदं हि यदेति । परिक्षालनानयनमन्त्रः[५] सूत्रे दर्शितः—

१, २— वा० सं० १. ४. २, ३ । का० श्रौ० सू० ४. २. २६ ।

३— का०श्रौ०सू० ४. २. २८, २६ । अत्रादिपदेन "आदिसामर्थ्यात्"— "दर्शनाच्च"—इतिसूत्रद्वयस्य ग्रहणम् (का० श्रौ० सू० ४.२.३०, ३१.) ।

४— परिपूर्वाङ्गतेः रूपमिदम् । एव मुपरिष्टादपि ३.६.२.१६ द्रष्टव्यम् ।

५— आम्नातश्च सः— तै० सं० १. १. ३. १ ।

"परिचालन मानयति सम्पृच्यध्व मृतावरीरित्यादिना[1]। "तद्-दाख्येत्यादि। आतञ्चनेनैतत् चौरं तीव्रीकृतवान् भवति। तीव्रीकरणं सारत्वकरणम्। चौरादपि दध्नोर्बलकरत्वं लोके दृष्टम्,—"यन्मा धिनवत्तन्मे कुरुत"-इति ह्युक्तम्[2]। आतञ्चनद्रव्यं सूत्रकार आह— "प्राग्घुतशेषेण"-इति[3]। यवाम्वित्यर्थः[4] ॥ १८ ॥

तत्र मन्त्र माह— "स आतनक्मि इन्द्रस्य त्वेति[5]। मन्त्रे देवतानामनिर्द्देशं प्रशंसति— "तद्यथेति। पूर्ववद्व्याख्येयम्[6]। सोमस्य देवताना मतिप्रियत्वात् कीर्त्तितेन एतद्द्रव्यं तेभ्यः स्वादु कृतवान् भवति ॥ १९ ॥

"अथोदकवतेति। पिधानपात्रस्योदकपूर्णत्वे प्रयोजन माह— "नेदिति। 'नेत्'-इति परिभये[7]। यद्युदकपूर्णं न कुर्यात्, न तु चौर मुपरिभागे, 'रक्षांसि' 'अवमृशान्' अवमृशेयुः; एतद्भयावह मित्यर्थः। कथं तत्परिहार इति तदाह— "वज्रो वा आप इति ॥ २० ॥

"सोऽपिदधातीति। पिधानमन्त्रे[8] विष्णुशब्दार्थ माह— "यज्ञो

१— का० श्रौ० सू० ४. २. ३२ (तै० सं० १. १. ३. १ द्रष्टव्यम्)।
२— पुरस्तादुक्तम्—४४६ पृ० १५ प० (तै० सं० २. ५. ३. ४.)।
३, ४— का० श्रौ० सू० ४. २. ३२। दध्नेति नव्याः। "अत्र विप्रतिपत्तिः"—इत्यादिर्याज्ञिकदेवीयो ग्रन्थोऽत्रालोच्यः।
५— वा० सं० १. ४. ४।
६— इहैव षष्ठकण्डी-भाष्यं द्रष्टव्यम् (४६१ पृ०)।
७— "नेत्येष इदित्येतेन सम्प्रयुज्यते परिभये"—इति निरु० १. ३. ६।
८— वा० सं० १. ४. ५। का० श्रौ० सू० ४. २. ३४।

वा इति। स च यज्ञो अध्यात्मना व्यापित्वात् 'यज्ञो विष्णुः' ॥ २१ ॥ ४ ॥ [७. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
प्रथमकाण्डे सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्[1] ॥

– "प्रतिपदि दर्शयागं चिकीर्षुरमावास्यायां प्रातरग्निहोत्रं कृत्वा दर्शयागार्थं 'ममाग्ने वर्चः'–इति मन्त्रेण अग्निषु समिदाधानरूप मन्वाधानं कृत्वा वत्सापाकरणं कुर्यात्। दर्शयागे त्रीणि हवींषि सन्ति। आग्नेयोऽष्टाकपालः, ऐन्द्रं दधि, ऐन्द्रं पय इति। तत्र प्रतिपदि दधि होतुं दध्नो निष्पत्त्यै रात्रावमावास्यायां गावो दोग्धव्याः। तद्दोह-नार्थं प्रातर्लौकिकदोहादूर्ध्वं स्वमातृभिः सह चरन्तो वत्साः स्वमातृभ्यः पलाशशाखयापाकरणीयाः। तदर्थं पलाशशाखाच्छेदनम्"–इति वा० सं० मही० भा०। अथात्र "देवो वः"–इतीम मेव, त्रीन्मन्त्रानभिप्रेत्य विनियोगत्रयं च प्रोक्त मापस्तम्बेन। तथाहि—"देवो वः सविता प्रार्पयत्विति शाखया गोचराय गाः प्रस्थापयति, प्रस्थितानामेकां शाखयोपस्पृशति दर्भैर्दर्भपिञ्जूलैर्वा आप्यायध्व मिति, रुद्रस्य हेतिः परि वो वृणक्त्विति प्रस्थिता अनुमन्त्रयते"–इति। अतएव तैत्तिरीय-भाष्ये सायणेनात्र विनियोगसङ्ग्रह एव मुक्तः— "इषे शाखां छिनत्त्यूर्जे मार्ष्टि वा एति वत्सकान्। अपाकृत्याथ देवो गाः प्रस्थाप्याप्येति गां स्पृशेत्। रुद्रस्येत्यभिमन्त्र्यैतान् ध्रुवेति गृह मात्रजेत्। यजेति शाखोपगूह इत्यष्टावनुवाकगाः"–इति। एवञ्चैतदनुवाकाम्नातै-रष्टभिर्मन्त्रैस्तैत्तिरीयाणां शाखाच्छेदनादीन्यष्टौ कर्म्माणि सम्पद्यन्ते। तत्र "सन्नयन मृजूकरणम्, अनुमार्जन मानुलोम्येन संलग्नधूल्याद्यप-

ऋणꣳ ह वै जायते योऽस्ति। स जायमान एव देवेभ्य ऋषिभ्यः पितृभ्यो मनुष्येभ्यः ॥ १ ॥

स यदेव यजेत। तेन देवेभ्य ऋणं जायते तद्ध्येभ्य एतत् करोति यदेनान् यजते यदेभ्यो जुहोति ॥ २ ॥

अथ यदेवानुब्रुवीत। तेनर्षिभ्य ऋणं जायते तद्ध्येभ्य एतत्करोत्यृषीणां निधिगोप इति ह्यनूचान माहुः ॥ ३ ॥

अथ यदेव प्रजा मिच्छेत। तेन पितृभ्य ऋणं जायते तद्ध्येभ्य एतत्करोति यदेषाꣳ सन्तता*व्यवच्छिन्ना प्रजा भवति ॥ ४ ॥

अथ यदेव व्वासयेत। तेन मनुष्येभ्य ऋणं जायते तद्ध्येभ्य एतत्करोति यदेनान् व्वासयते यदेभ्योऽशनं ददाति स य एतानि सर्व्वाणि करोति स कृतकर्म्मा तस्य सर्व्वं माप्तꣳ सर्व्वं जितम्† ॥ ५ ॥

नयनम्"—इति तै०ब्रा०सा०भा०। मूलादारभ्याग्रात् स्पर्शन मनुमार्जन मिति धूर्त्तस्वामी। "अनुमार्जनं तत्पर्णादिपातनेन गुणीकरणम्"—इति का० श्रौ० सू० ४. २. ३ भाष्ये या० दे०। वाजसनेयिनान्तु "यज्ञस्येति मन्त्रो मन्त्रभागो वा नैवाम्नातः; एवं "वायव स्थ"—इत्यस्यानन्तरम् "उपायव स्थ"—इति मन्त्रो मन्त्रांशो वा नास्त्येव; अपि "आप्यायध्व मिति मन्त्रे "ऊर्जस्वतीः पयस्वतीः"—इति विशेषणपदद्वयाभावोऽपि बोध्यः।

* 'सन्तता'—इति च। † 'जितं'—इति क, ख; 'जितꣳ'—इति च।

स येन देवेभ्य ऽऋणं जायते। तदेनांस्तदवदयते* यद्यजतेऽथ यदग्नौ जुहोति तदेनांस्तदवदयते† तस्माद्यत्किञ्चाग्नौ जुह्वति तदवदानं नाम ॥ ६ ॥

तद्वै चतुरवत्तं भवति। इदं वा ऽअनुवाक्याथ याज्याथ वषट्कारोऽथ सा देवता चतुर्थी यस्यै देवतायै हविर्भवत्येवꣳ हि देवता ऽअवदानान्यन्वायत्ता‡ ऽअवदानानि वा देवता ऽअन्वायत्तान्यतिरिक्तꣳ§ ह तदवदानं यत्पञ्चमं कस्मा ऽउ हि तदवद्येत्तस्माच्चतुरवत्तं भवति ॥ ७ ॥

उतो पञ्चावत्त मेव भवति। पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पञ्चऽर्त्तवः संवत्सरस्यैषो पञ्चावत्तस्य सम्पद्बहुर्हैव प्रजया पशुभिर्भवति यस्यैवं विदुषः पञ्चावत्तं क्रियत ऽएतद्ध न्वेव प्रज्ञातं कौरुपाञ्चालं यच्चतुरवत्तं तस्माच्चतुरवत्तं भवति ॥ ८ ॥

स वै यावन्मात्र मिवैवावद्येत्। मानुषꣳ ह कुर्याद्यन्महदवद्येद् व्यृद्धं वै तद्यज्ञस्य यन्मानुषं नेद् व्यृद्धं यज्ञे करवाणीति तस्माद्यावन्मात्र मिवैवावद्येत् ॥ ९ ॥

स ऽआज्यस्योपस्तीर्य। द्विर्हविषोऽवदायाथोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयति द्वे वा ऽआहुती सोमाहुति-

---

*,† '०दुवजायते'—इति ख।

‡ '०न्नरन्वायत्ता'—इति ख। § '०न्नरतिरिक्तꣳ'—इति ख।

रेवान्याज्याहुतिरन्या तत ऽएषा केवली यत्सोमाहुति-रथैषाज्याहुतिर्यद्धविर्यज्ञो यत्पशुस्तदाज्य मेवैतत् करोति तस्मादुभयत आज्यं भवत्येतद्वै जुष्टं देवानां यदाज्यं तज्जुष्ट मेवैतद्देवेभ्यः करोति तस्मादुभयत ऽआज्यं भवति ॥ १० ॥

असौ वा ऽअनुवाक्येयं याज्या। ते ऽउभे योषे तयोर्म्मिथुन मस्ति वषट्कार एव तद्वा ऽएष एव वषट्कारो य ऽएष तपति स ऽउद्यन्नेवामू मधिद्रवत्यस्तं यन्निमा मधिद्रवति तदेतेन वृष्णेमां प्रजातिं प्रजायते यैन-योरियं प्रजातिः ॥ ११ ॥

सोऽनुवाक्या मनूच्य। याज्या मनुद्रुत्य पश्चाद्वषट्क-रोति पश्चाद्वै परीत्य वृषा योषा मधिद्रवति तदेने ऽउभे पुरस्तात् कृत्वा वृष्णा वषट्कारेणाधिद्रावयति तस्माद् सह वैव वषट्कारेण जुहुयाद् वषट्कृते वा ॥ १२ ॥

देवपात्रं वा ऽएष यद्वषट्कारः। तद्यथा पात्र ऽउद्धृत्य प्रयच्छेदेवं तदथ यत्पुरा व्वषट्काराज्जुहुयाद्यथाधो भूमौ निदिग्धं* तदमुया स्यादेवं तत्तस्माद् सह वैव† व्वषट्कारेण जुहुयाद्वषट्कृते वा ॥ १३‡ ॥

---

* 'निदग्धं'—इति सा०-सम्मत इति डा०-वेबरः।

† 'वै'—इत्येव ख-पुस्तके।

‡ इहैव "६०० शतम्"—इति ख; "शतम् ६००"—इति च-पुस्तके।

तद्यथा योनौ रेतः सिञ्चेत्। एवं तदथ यत्पुरा व्वषट्काराज्जुहुयाद्यथा योनौ रेतः सिक्तं तदमुया स्यादेवं तत्तस्माद् सह वैव* व्वषट्कारेण जुहुयादुषट्कृते वा॥ १४॥

असौ वा ऽअनुवाक्येयं याज्या। सा वै गायत्रीयं त्रिष्टुबसौ स वै गायत्री मन्वाह तदमू मनुब्रुवन्नसौ ह्यनुवाक्येमा मन्वाहेयꣳ हि गायत्री॥ १५॥

अथ त्रिष्टुभा यजति। तदनया यजन्नियꣳ हि याज्यामुष्या ऽअधि व्वषट्करोत्यसा ऽउ हि त्रिष्टुप्तदेने सयुजौ करोति तस्मादिमे सम्भुञ्जाते ऽअनयोरनु-सम्भोग मिमाः सर्व्वाः प्रजा ऽअनु सम्भुञ्जते॥ १६॥

स वा अह्वयन्निवैवानुवाक्या मनुब्रूयात्। असौ ह्यनुवाक्या बृहद्ध्यसौ बार्हतꣳ हि तद्रूपं क्षिप्र ऽएव याज्यया त्वरेतेयꣳ हि याज्या रथन्तरꣳ ह्यीयꣳ राथन्तरꣳ हि तद्रूपꣳ ह्वयति वा ऽअनुवाक्यया प्रयच्छति याज्यया तस्मादनुवाक्यायै रूपꣳ हुवे हुवामह ऽआगच्छेदुम्बर्हिः सीदेति यद्ध्वयति हि तया प्रयच्छति याज्यया तस्मा-द्याज्यायै रूपं व्वीहि हविर्जुषस्व हविराव्वृषायस्वाद्धि पिब प्रेति यत्प्र हि तया यच्छति† ॥ १७॥

सा या पुरस्ताल्लक्षणा। सानुवाक्या स्यादसौ ह्यनु-

* 'वै'—इत्येव ख-पुस्तके। † 'यच्छति'—इति च।

वाक्या तस्या ऽअमुष्या ऽअवंस्ताल्लक्ष्म* चन्द्रमा नक्षत्राणि सूर्यः ॥ १८ ॥

अथ योपरिष्टाल्लक्ष्मा । स याज्या स्यादियं हि याज्या तस्या ऽअस्या† ऽउपरिष्टाल्लक्ष्मौषधयो व्वनस्पतय ऽआपोऽग्निरिमाः प्रजाः ॥ १९ ॥

सा ह न्वेव समृद्धानुवाक्या । यस्यै प्रथमात्पदाद्देवता मभिव्याहरति सो ऽएव समृद्धा याज्या यस्या ऽउत्तमात् पदाद्देवताया अधि वषट्करोति व्वीर्यं वै देवतास्तद्-भयत ऽएवैतद्वीर्येण परिगृह्य यस्यै देवतायै हविर्भवति तस्यै प्रयच्छति ॥ २० ॥

स वै व्वौगिति करोति । व्वाग्वै व्वषट्कारो वाग्रेतो रेत ऽएवैतत्सिञ्चति षडित्यृतवो वै षट् तदृतुष्वेवैतद्रेतः सिच्यते तदृतवो रेतः सिक्त मिमाः प्रजाः प्रजनयन्ति तस्मादेवं व्वषट्करोति ॥ २१ ॥

देवाश्च वा ऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः प्रजापतेः पितुर्दाय मुपेयुरेतावेवार्द्धमासौ य ऽएवापूर्यते तं देवा ऽउपायन् योपक्षीयते त मसुराः ॥ २२ ॥

---

* 'अधस्ताल्लक्ष्म'—इति सा०-सम्मत इति डा०-वेबरः ।

† नास्त्येतत् पदम् ख-पुस्तके ।

ते देवा ऽअकामयन्त। कथं न्विम मपि संवृञ्जीमहि योऽय मसुराणा मिति तेऽर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्त ऽएतᳫं हविर्यज्ञं ददृशुर्यद्दर्शपूर्णमासौ ताभ्या मयजन्त ताभ्या मिष्ट्वैत मपि समवृञ्जत ॥ २३ ॥

य ऽएषो ऽसुराणा मासीद्। यदा वा ऽएता ऽउभौ परिप्लवेते ऽअथ मासो भवति मासशः संव्वत्सरः सर्व्वं वै संव्वत्सरः सर्व्वं मेव तद्देवा ऽअसुराणाᳫं समवृञ्जत सर्व्वस्मात्सपत्नानसुरान्निरभजन्त्सर्व्वम्वेवैष ऽएतत्सपत्नानाᳫं संवृङ्क्ते सर्व्वस्मात्सपत्नान्निर्भजति य ऽएवु मेतद्वेद ॥ २४ ॥

स यो देवाना मासीत्। स यवायुवत हि तेन देवा योऽसुराणाᳫं सोऽयवा न हि तेनासुरा ऽअयुवत ॥ २५ ॥

अथो ऽइतरथाहुः। य ऽएव देवाना मासीत्सोऽयवा न हि त मसुरा ऽअयुवत योऽसुराणाᳫं स यवायुवत हि तं देवाः सर्व्व मृहः सगरा रात्रिर्यव्या मासाः समेकः संव्वत्सरः स्वेको ह वै नामैतद्यत्समेक ऽइति युवा च हि वा ऽअयवा यवेतीवाथ येनैतेषाᳫं होता भवति तद्यावित्होत्र मित्याचक्षते ॥ २६ ॥ ५ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [७. २.] ॥